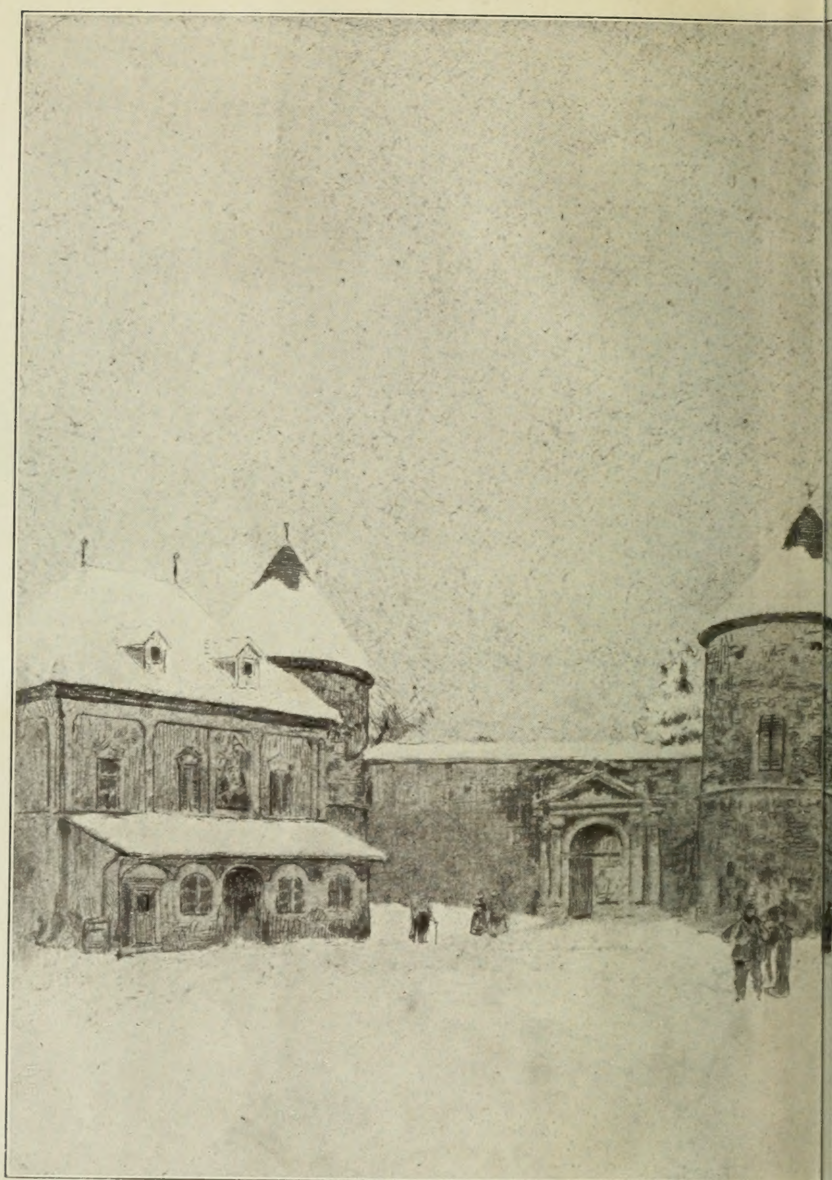

Klaić, Vjekoslav
Zagreb 1910-1913

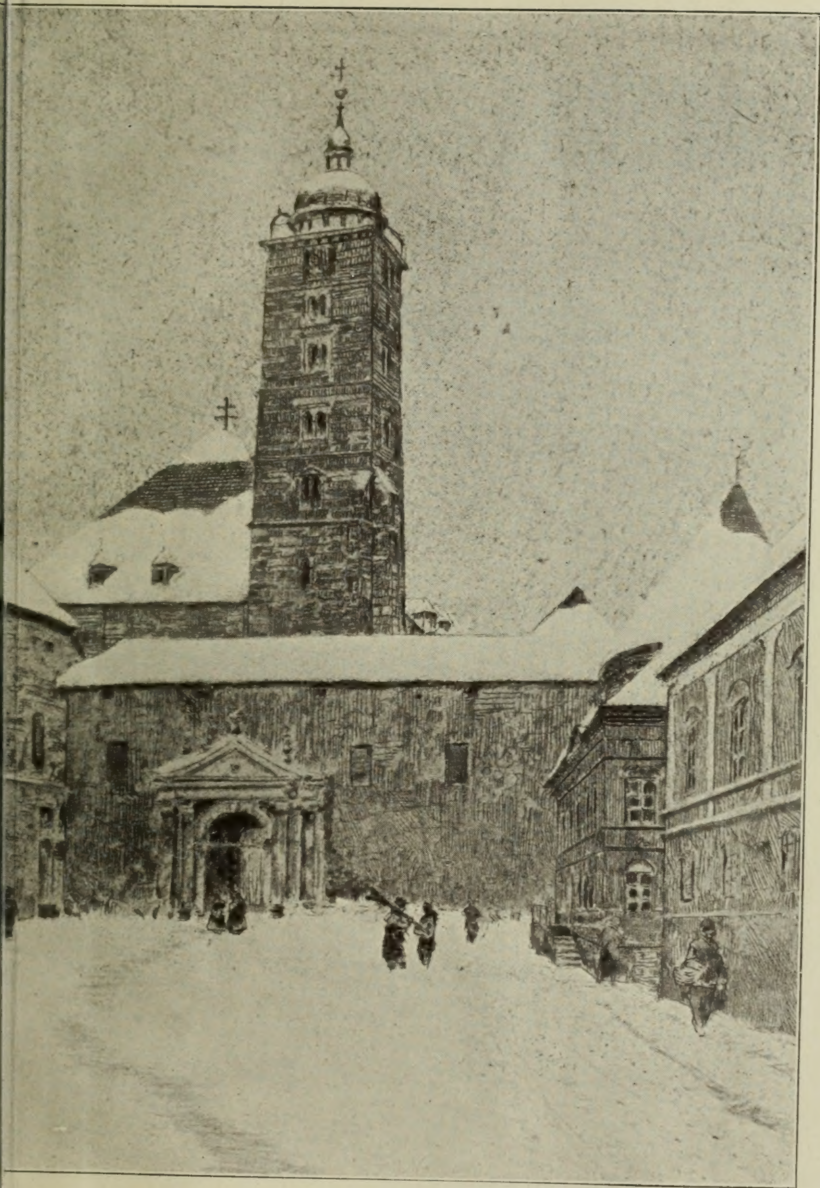
Zagreb

OGRADA S BAKAČEVOM KULOM PRED CRKV

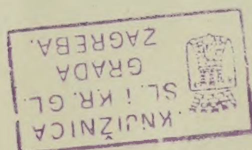

SV. STJEPANA U POLOVICI XIX. STOLJEĆA.

PROF. DR. BRANKO ŠENOA.

ZAGREB

1910.—1913.

NAPISAO

VJEKOSLAV KLAIĆ.

NAKLADA KNJIŽARE JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE L. HARTMANA (STJ. KUGLI)
KR. SVEUČILIŠNA KNJIŽARA FRANJE ŽUPANA, ZAGREB, ILICA 30.

KAŽU, da ruski narod zove Moskvu srcem ruske zemlje, a Petrograd okom njezinim. Hrvatima je Zagreb i oko i srce njihovo, ma da stoji na periferiji hrvatskih zemalja. I najtiši kucaj toga srca osjeća se i oziva se po svoj Hrvatiji: i na Primorju u Spljetu i u Dubrovniku, i u Zagorju u Mostaru i Sarajevu, i u Podunavlju u Zemunu i Osijeku. Hrvatu je Zagreb još i više: on mu je sve i sva. Sravni Zagreb sa zemljom, pa je nestalo i Hrvatstva za sve vijeke. Živjeli bi doduše Hrvati i dalje, razasuti i obnemogli; ali onoga Hrvatstva sa svima svojim vrlinama i porocima, kako se je razvilo kroz decenija i stoljeća, — nikad više. Njemu je tijelo i duša jedino Zagreb, gdje no su pohranjene sve predaje i isprave njegove. Osjećao je to i slavni pjesnik August Šenoa, Hrvat i Zagrepčanin, kad je god. 1872. u slavu svome rodnome gradu propjevao:

„Ti uskrisi naše pleme,
Ti rastjeraj duha noć,
Ti nam siješ znanja sjeme,
Ti nam dižeš roda moć.
Svjetlobornih,
Umotvornih
Glava radjaš silan broj.
Tko tu kliko ne bi:
Slava, slava tebi,
Zagreb-grade divni moj!"

„Zagreb-grade naša glavo,
Zagreb-grade, štite naš,
Zagreb-grade, naša slavo,
Kao sunce ti nam sjaš.
Budi velik,
Jak ko čelik,
Tisuć ljeta slavan stoj!
Tko ti kliko ne bi:
Slava, slava tebi,
Zagreb-grade divni moj!"

No nije samo Hrvatu grad Zagreb njegov ponos i dika, njegova utjeha i nada. I slavenska braća vole ga nada sve, jer se osjećaju u njemu kao svoji u svome. Od najbliže braće Srba, Slovenaca i Bugara počevši svi se Slaveni rado u nj svraćaju, u njemu lagodno borave, te se teška srca s nj me rastaju, kad im se je u zavičaj povratiti. Napokon i ostali Evropljani, zvali se Nijemci, Talijani, Francezi ili Englezi, kad ih sudbina navrati do Zagreba, ugodno iznenadjeni zaustavljaju se pred tima vratima na istok ili na Balkan, pa se čudom čude, kad tu neposredno tik nekadanje Turske nalaze svega, čime im domovina obiluje, i povrh toga mnogo, čega u njih nema, a što je za njih novo, zanimljivo, pače čarobno. Ta Zagreb je predstraža istoka

prema zapadu ili ako hoćeš i obratno: predstraža zapada prema istoku. Baš za Zagreb mogle bi se u prvom redu primijeniti riječi Preradovićeve, kad naviješta osudnu borbu izmedju evropskoga zapada i istoka:

„Pobit će se do dva svijeta
Po prilici svoj;
Na predstražah mi smo četa,
Prvi naš je boj."

I.

Grad Zagreb zaista stoji nekako na razmedji evropskoga zapada i istoka. Prostire se na 15° 58′ 52″ istočne dužine od Greenwicha, dakle nešto zapadnije od Beča, glavnoga grada nekadanjeg istočnog krajišta (Ostmark, Ostreich) a mnogo zapadnije od Budimpešte, glavnoga grada Ugarske. Prema tomu zaostaje zagrebačko doba za bečkim za 1 minutu i 36 sekunda, a za budimpeštanskim za 12 minuta i 18 sekunda. No zato stoji Zagreb istočnije od južne Italije (Napulja) i otoka Sicilije, koja je od starine bila stjecištem i poprištem i istočnoga i zapadnoga svijeta naokolo Sredozemnoga mora.

Jednako je zgodno Zagreb smješten i po svojoj zemljopisnoj širini. Prostire se na 45° 48′ 43″ sjeverne širine, nekako na razmedji srednje i južne Evrope, izmedju Alpa i Podunavlja s jedne strane, a Balkana i Jadranskoga mora s druge. Razasuo se je doduše na skrajnjim ograncima Alpa i na rubu ravne Posavine, koja je sastavina Podunavlja; ali već nekoliko sati daleko od njega dolazi se na Balkan i na Jadransko more.

Zemljopisnom širinom grada Zagreba odredjene su u prvom redu i podnebne (klimatske) prilike njegove. Već pogled na kartu zemlje pokazuje, da Zagreb stoji gotovo u sredini umjerenoga pojasa na sjevernoj polukugli zemaljskoj. Posebice pripada podnebnom pojasu istočno-alpinskomu, kao i srednja i donja Štajerska, donja Kranjska i zapadna Ugarska. Podneblje grada Zagreba po tome vrlo je povoljno, te se naročito odlikuje lijepom i toplom, obično dugom jeseni, koja godi groždju i kasnim usjevima. Srednja godišnja toplota grada Zagreba broji 11·3° Celsija, najstudeniji mjesec (siječanj) imade srednju toplotu – 0·5° C., a najtopliji (srpanj) 22·2° C. Oborine (kiše, snijega, leda) imade u Zagrebu godimice prosjekom 925·1 mm (Osijek 616 mm, Zemun 497 mm), te grad pripada pojasu ljetnih kiša; no kako je Zagreb tik na domaku pojasu jesenskih kiša, dogadja se, da gdjekoje godine pretežu i u njemu jesenske kiše. Redovito imade oborine najmanje po zimi (177 mm), a najviše po ljetu (290 mm).

Na podneblje ili klimu utječu još visina nad morem kao i pravac gorskih kosa, koje neko mjesto opasuju. I u tom su

pogledu prilike vrlo povoljne za Zagreb, koji se je rasprostro koje po brdašcima Zagrebačke gore, koje po ravnici rijeke Save.

Zagrebačka gora, jedan od skrajnih ogranaka srednjeevropskoga gorja Alpa, zvana prošlih stoljeća i Medvednica, odlikuje se poglavito svojim bujnim, sad svjetlijim sad tamnijim zelenilom od najviših vrhunaca do samoga podanka; zelenilo probija i sred zime i onda, kad na mahove snijeg prekrije najviše krajeve njezine. Kod Podsusjeda prikučila se posve rijeci Savi i strmo pada prema njoj, a onda se u duljini od 45 kilom. pravcem od jugozapada prema sjeveroistoku niže sve do Ivančice i Kalničke Gore, odmičući sve dalje od rijeke Save. Baš taj pravac gore od jugozapada prema sjeveroistoku povoljan je i za prigorje njezino, koje gleda prema Savi, pa i za naselja, koja se pod njom steru, a naročito za Zagreb, koji je tako gorskim vijencem zaštićen sa sjevera. Stoga u Zagrebu izravni sjeverni vjetar i ne duva, nego tek sjeveroistočnjak (45% od svih vjetrova), pa onda najviše jugozapadnjak (30%).

Najviši vrh Zagrebačke gore jest Sljeme, visoko 1035 m nad morem, a poznato pod tim imenom (mons Zelemen) već od god. 1209. Pored ovoga vrhunca spominje se iste godine i Medvedski brijeg (Mons Ursi), po kojemu bi jamačno poslije čitava gora prozvana Medvednicom. Uz Sljeme i Medvedski brijeg prislanja se oniže prigorje, koje se sve niže spušta prema jugu; u tom se prigorju ističe brdo Brestovec (846 m) pa onda oniže brdo od 587 m, na kojemu je zagrebački biskup Filip god. 1249. – 1254. podigao grad Medvedgrad. Nije dakle grad Medved podao ime gori, već je on svoje ime primio od gore. Ispod Medvedgrada, od kojega danas stoje tek neznatne ruševine, bijele se vlasteoski dvori Šestine i selo istoga imena, i to u dugodolini, koja se je naporedo s bilom Zagrebačke gore pružila od Šestina prema sjeveroistoku sve do Markuševca. Iza te dugodoline spušta se sva sila posve niskih brdskih ogranaka i grančica sve do Savske ravnice, u kojoj se gube. Ti se dugoljasti brdski ogranci ističu većinom manjim ili većim zaravancima, zarasli su bujnim zelenilom, a rastavljeni su jedan od drugoga tijesnim dolinicama, kojima protječu manji ili veći potoci, uvirući napokon svi u rijeku Savu. Brdašca sa svojim zaravancima kao da su stvorena za ljudska naselja: jedno se s drugim kao natječe i ljepotom oblika i bogatstvom bilja. Zaista milovidan i pitom kraj, gdje se je gorska svježina sljubila s bujnošću plodne ravnice!

Izmedju opisanih brdašca ističu se posebice dva, naime ona dva, na kojima su pred više stoljeća postale i razvijale se dvije varoške općine današnjega grada Zagreba. Na jednom, i to višemu, koji se niže od Smreka (već god. 1492. pišu Zmrek) ili Cmroka (227 m) do Griča (156 m) i Strossmayerova šetališta prostire se današnji Gornji grad, a na nižem (stolna crkva sv. Stjepana) namjestio se Kaptol s Opatovinom i Novom Vesi. Oba su brdašca rastavljena dolinom, kojom je do nedavna pro-

tjecao potok Medvešćak ili Medvednica, zvan kadkad i Cirkvenica. Taj potok nastaje od više manjih potočića ispod Medvedgrada; god. 1897. i 1898. preloženo je njegovo korito u području grada više prema istoku, tako da sada opasuje Novu Ves i Kaptol na istočnoj strani, dok ih je prije kružio sa zapadne i dijelio od Gornjega grada. Staro korito Medvešćaka danas je zatrpano, i tek ime ulice „Potok" sjeća, kuda je još nedavno tekao. Opisanim brdašcima desno i lijevo spuštaju se u ravnicu još drugi brdeljci, na kojima se bijele naselja, koja se pribrajaju općini grada Zagreba, te se drže njegovim predgradjima. Tako na zapadu Pantovčak, Vrhovec, Sv. Duh (144 m), Frateršćica i Černomerec, a na istoku Lašćina gornja i donja.

Na podanku svih tih brda prostire se po ravnici rijeke Save Donji grad Zagreb. Protegao se je od zapada k istoku (Ilica, Jelačićev trg, Vlaška ulica, Maksimirska cesta) neko 6·5 kilometara (tramvajska pruga od Černomerca do Maksimira ima 6 kilom. i 561$^{1}/_{2}$ m), a pružio se od sjevera k jugu prema Savi na zapadu 3·3 kilometra (pruga tramvajska od Ilice do savskoga mosta 3 kilom. i 300 m), a na istoku nešto više. Sam grad udaljen je od Save dva kilometra i pô, dok se sela, koja se gradskoj općini pribrajaju, kao Horvati, Trnje, Petruševec i Zitnjak nižu uza Savu. Sam grad nije se mogao razastrti tik do Save, jer je ta rijeka baš u tom kraju od Podsusjeda do Rugvice mnogo mijenjala svoje korito, tvorila brojne rukave s otocima i prudovima, koji su se neprestano izmjenjivali. Nagadja se pače, da je rijeka nekad tekla današnjom Ilicom, tako da su se naselja prvobitno tek na brdima podići mogla. Posljednjih godina medjutim radi se ozbiljno i sustavno oko toga, da se uredi tok Save i da se okoliš njezin zaštiti od povodnja, pa će se onda moći i sam grad proširiti sve do obala njezinih.

Donji grad, kako se je pružio po ravnici, niži je od Gornjega. Kod crkve sv. Petra u Vlaškoj ulici imade 125 m visine nad morem, kod Černomerca 123 m, kod meteorologičkoga stupa na Zrinjevcu 121·98 m, a na Savskoj cesti kod mosta 120 m. Prosječna godišnja visina barometra označuje se sa 751 milimetrom. Čitavi grad Zagreb, kako je danas, postao je od više varoških i seoskih općina, te je u dva maha proširen (god. 1850. i 1900.). Danas površina glavnoga grada Zagreba zaprema 66·87 □ kilom. ili 11.619 jutara i 1550 □ hvati.

Krasan je pogled na Zagreb, motriš li ga ma s koje strane. Ali najviše ćeš ga pregledati, kad ga motriš sa željezničke pruge na jugu Save. Pred tobom šumi srebropjena Sava, iza nje pukla su zelena polja i livade sa selima i selištima, — u pozadini vidiš najprije Donji grad, nad njim Gornji grad, onda podor Medvedgrada, i napokon zelenu Zagrebačku goru (sa visokim Sljemenom), koja kao da je grad sklonila u svoje krilo, da ga zaštiti od svakoga zla i nevolje. Krasne li panorame, naročito za

zgodne sunčane rasvjete; panorame, kako ih nema mnogo na zemaljskoj kugli.

*

Po broju stanovnika nije Zagreb ni velik ni malen grad. Na početku ove godine 1913. mogao bi brojiti (zajedno s vojništvom) 82.500 stanovnika. Točnije su poznati podatci o njegovom žiteljstvu po popisu od 31. prosinca 1910. Tom je prigodom ustanovljeno, da je grad Zagreb tada imao 74.703 gradjanska i 4.335 vojničkih žitelja; dakle svega 79.038 stanovnika.

Zanimljivo je ogledati, kakovi su ti stanovnici grada Zagreba. Najprije po narodnosti ili materinjem jeziku. Od 79.038 gradjanskih i vojničkih žitelja malo ne šest sedmina bili su Hrvati i Srbi (63.245), ili ako se hoće i te razlikovati, do 60.000 Hrvati, a blizu 4000 Srbi. Najbrojniji iza njih bili su Slovenci (5.160). Od ostalih Slavena bilo je 1335 Čeha i Slovaka, 131 Poljak, 126 Bugara i 46 Rusina. Slaveni dakle brojili su 70.043 duše. Od preostalih 9000 Neslavena bili su najjači Nijemci (4458 prema 792 god. 1857.), iza njih Magjari (4028 prema 116 god. 1857.) i napokon Talijani (329). Prema tim brojkama grad je Zagreb s golemom većinom hrvatsko ili slavensko mjesto. Pa ipak se u njemu javno i privatno kud i kamo manje čuje hrvatska riječ, nego što bi se moralo očekivati. Razlog je tome u jednu ruku, što Nijemci i Magjari stanuju i borave na mjestima javnosti više izloženima, naročito u središtu grada, a nimalo u predgradjima i po selima; a u drugu ruku opet većina Hrvata umije po dva ili čak i tri jezika, pa se mnogi, osobito manje inteligentni, vole isticati stranim govorom, nego rodjenim materinjim. A imade dosta i takovih, koji nijesu naučili književne štokavštine, a stide se govoriti lijepim kajkavskim narječjem, pa se onda utječu tudjemu govoru. Napokon je ponešto kriva i nerazvijena još dovoljno književnost hrvatska, koja ne zadovoljava ni svima granama znanja i umjeća, a kamo li tolikim potrebama svakdanjega praktičnoga života. Dok tako mnogi Hrvati vole u porodici i u javnosti strane jezike (naročito njemački), pretežiti broj onih žitelja, kojima hrvatski jezik nije materinski, govori i hrvatskim jezikom. U čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji govorilo je god. 1910. od svih inojezičnika 70·6% i hrvatski (prema 60·8% god. 1900.); jamačno stoji taj povoljni razmjer i za Zagreb. Čini se pače, da u Zagrebu tek prolazno boraveći i privremeno nastanjeni stranci ne umiju govoriti hrvatskim jezikom. Kod posljednjega popisa nabrojilo se 19.033 stanovnika u Zagrebu, koji nijesu zavičajnici gradske općine.

Još su zanimljive vjerske prilike zagrebačkih žitelja. Golema većina od sedam osmina, naime 69.209 žitelja, ispovijeda rimokatoličku vjeru, što je posve prirodno, kad znademo, da je Zagreb bio kroz tolika stoljeća stolica katoličke biskupije i glavni grad kraljevstva, u kojemu sve do kralja Josipa II. nije bilo dopušteno prebivati inovjercima. Uz rimokatolike najbrojniji su Izraelićani,

kojih je god. 1910. bilo 4233, dok ih je primjerice g. 1837. bilo samo 265, a god. 1842. samo 346. Iza ovih najjači su brojem grko-istočnjaci (Srbi i nešto Bugari), kojih je bilo 4074, dok se god 1837. spominju tek 192, a god. 1842. samo 290. Evangelika (Lutorana i Kalvinaca) nabrojilo se za posljednjega popisa 1129 duša, dok ih god. 1842. nije bilo baš nijednoga. Napokon grko-katolika imade 325. Po ovim podacima razabiramo, da su se u drugoj polovici XIX. stoljeća izraelićani, grko-istočnjaci i evangelici razmjerno prema katolicima vanredno umnožali, i to nipošto prirastom urodjenoga žiteljstva, nego doseljivanjem iz pokrajine (grko-istočnjaci) i stranih zemalja (osobito iz Ugarske i austrijskih pokrajina).

Vrijedno je još istaknuti, da je po posljednjem popisu bilo u Zagrebu 59.455 žitelja, vještih čitanju ili pisanju, a to je 83·9% svih onih žitelja, koji su prevalili šestu godinu. Napokon u žiteljstvu pretežu muškarci: na 1000 muškaraca dolazi 989 ženskinja, za dvadeset više nego god. 1900.

Treba i to spomenuti, da se je broj gradjanskoga žiteljstva u Zagrebu u posljednjem stoljeću gotovo p o d e s e t e r o s t r u č i o. To pokazuju ove brojke:

God.	1807.	imao	je	Zagreb	7.706	gradjanskih	stanovnika
„	1817.	„	„	„	9.055	„	„
„	1837.	„	„	„	15.155	„	„
„	1842.	„	„	„	15.945	„	„
„	1857.	„	„	„	17.202	„	„
„	1869.	„	„	„	20.402	„	„
„	1880.	„	„	„	29.218	„	„
„	1890.	„	„	„	38.742	„	„
„	1900.	„	„	„	57.690	„	„
„	1910.	„	„	„	74.703	„	„

*

Na početku prošloga stoljeća, kad Zagreb nije imao ni 8000 stanovnika, računalo se, da 3000 žitelja njegovih pripada povlje-nim tada staležima: plemstvu i svećenstvu. Ostali žitelji bili su neplemeniti gradjani, kmetovi, sluge i služavke. U današnje vrijeme govori se mnogo, da je Zagreb pretežno č i n o v n i č k i g r a d. Stoji doduše, da u Zagrebu kao u sijelu brojnih oblasti imade velik broj javnih činovnika i službenika; ali uza sve to ne može se ustvrditi, da u njemu pretežu činovnici i njihova svojta. Objasnit će nam to još bolje promatranje stanovništva po zanimanju.

Rezultati popisa od god. 1910. nijesu nam u tom pogledu još poznati, pa ćemo se zato zadovoljiti popisom od god. 1900., to slobodnije, što se u jednom deceniju nijesu mogle dogoditi zamašnije promjene. Po tome popisu živjela je u Zagrebu na početku 20. stoljeća gotovo t r e ć i n a pučanstva od obrta i indu-

strije (točno 32·68%), pa bi se prema tomu grad još uvijeke mogao držati obrtničkim mjestom. Dakako da je od toga bilo tek 2170 samostalnih obrtnika i industrijalaca; ostali su bili njihova svojta, njihovi činovnici i pomoćnici. Pomoćno osoblje sačinjavalo je sa svojim porodičnim članovima 22·50% ukupnoga žiteljstva. Najbrojniji iza obrtnika bili su žitelji, koji žive od intelektualne privrede. Ti su sačinjavali sa svojim porodicama 13·41 % ukupnoga stanovništva. Najveći dio od toga postotka pripada javnim činovnicima i službenicima zajedno s dnevničarima i pisarima, naime oko 9%; ostalo pripada profesorima i učiteljima (2·01%), svećenicima i redovnicima (0·89%), književnicima i umjetnicima (0·61%), zdravstvenom osoblju (0·64%) i napokon odvjetnicima i javnim bilježnicima (0·37%).

Razmjerno malen postotak tvore oni stanovnici, koji žive od trgovine (7·57%), novčarstva (1·21%) i prometa (8·85%). Samostalnih trgovaca nabrojilo se rečene godine tek 827, samostalnih novčara samo 2 uz nekih 50 novčanih zavoda. Medjutim se baš u pogledu trgovine, novčarstva i prometa opaža neki napredak za godina 1880.—1900. Jer dok je u tom razdoblju ponešto spao postotak žiteljstva, koje živi o obrtu i o intelektualnoj privredi, znatno je porastao postotak stanovnika, koji se podaju trgovini, novčarstvu i prometu. Dok je žiteljstvo, koje živi o trgovini, god 1880. sačinjavalo tek 5·14% čitavoga pučanstva, već je god. 1890. poraslo do 6·84%, a 1900. i do 7·57%. Još se jače umnožalo žiteljstvo, koje živi o prometu, naime od 4·18% god. 1880. do 8·85% god. 1900. Ono se dakle za dvadeset godina više nego podvostručilo, baš kao i pučanstvo, koje živi o novčarstvu.

Vrijedno je još istaknuti, da je god. 1900. pučanstvo, koje živi o prvotnoj produkciji (ratarstvu, stočarstvu i t. d.), brojilo 8·09%, posebnika i umirovljenika bilo je 7·6%, vojništva 6·55%, nadničara i dvorkinja 4·32%, a kućne služinčadi 6·09 postotaka.

Treba još ogledati, gdje i kako žiteljstvo grada Zagreba stanuje. Kod posljednjega popisa 1910. nabrojilo se (uz 79.038 gradjanskih i vojničkih žitelja) 4411 kuća za stanovanje i 18.262 stana (17.776 nastanjenih i 486 praznih). No uz te kuće bilo je još brojnih privatnih i javnih zgrada, u kojima se takodjer stanovalo, kao svratišta ili hoteli (13), odgojilišta (8), sirotišta i asila (11), samostana i sjemeništa (9), bolnica i lječilišta (22), kaznionа (5), vojarna i vojnih zavoda (19), i inih zavodskih zgrada (3), tako da je u svemu bilo 4501 zgrada, u kojima su ljudi prebivali. Od tih je bilo 2530 prizemnih kuća, 3 s poluspratom, 1096 jednokatnica, 711 dvokatnica, 157 trokatnica i 4 četverokatnice. Pribroje li se nastanjenim zgradama još nenastanjene, kao crkve i kapele (30), škole (27), kupališta (5), tvornice, skladišta i silno moštvo gospodarskih zgrada (hambara, staja itd.), to se može osjeći, da je na tlu zagrebačke gradske općine tada stajalo više od 7500 zgrada. Broj se tih zgrada uvećao posljednjih dviju godina još za koju stotinu.

Prema popisu od g. 1900. stajalo je na površini grada Zagreba 6435 zgrada, a od tih 3410 kuća za stanovanje. Za deset godina (1900. – 1910.) pomnožao se broj kuća za stanovanje za 1000, dakle prosjekom svake godine za 100. Razmjerno se u to vrijeme podiglo najviše trokatnica; dok ih je godine 1900. bilo samo 49, imade ih sada tri puta toliko i više. I broj dvokatnica porastao je u tom deceniju za 213. Baš te dvokatnice i trokatnice, podignute poglavito u Donjem gradu, podaju Zagrebu tako ugledno lice, da se mjestimice osjećaš kao u velikom gradu.

*

Kuće, koje su u posljednja tri decenija gradjene, ne odlikuju se samo svojom visinom i ukusnim gradjevnim slogom, nego i svojom udobnošću za stanare. U opće se žiteljstvo natječe s gradskom općinom, da se Zagreb preobrazi u posve moderni grad sa svim komfortom, što ga imaju najveći gradovi.

Nije moguće, da se ovdje kaže, što je za posljednjih trideset godina općina učinila za uredjenje i poljepšanje grada. Ne da se izbrojiti, kako su ulice popločene (asfaltom), stari trgovi i šetališta obnovljena, a nova s lijepim nasadima uredjena; dovoljno je samo spomenuti ona tri trga (Franje Josipa I., Akademički i Zrinjevac), što se od državnoga kolodvora nižu do ulice Marije Valerije, te se jedan drugoga hvataju. Takove skladnosti i bujnosti malo će se naći i po najvećim gradovima svijeta. U opće troši gradska općina za samo uzdržavanje sadašnjih već ulica, cesta, trgova i šetališta svake godine preko 1/2 milijuna kruna (za god. 1913. preliminirano 561.532 krune).

Dok zasadjeni trgovi, vrtovi i šetališta gode oku, druge javne uredbe pomažu zdravlju žiteljstva i čine mu život udoban. Amo se ubraja valjana kanalizacija grada, zatim vodovod, napokon gradska plinara i munjara. Sustavna se kanalizacija čitavoga grada započela god. 1893.; izgradnjom odvodnoga kanala od državnoga kolodvora do sela Žitnjaka i preloženjem potoka Medvešćaka (1896.—1898.), kao i glavnoga kanala, dovršen bi glavni posao, te se posljednjih deset godina mreža kanala tek dopunjuje. Gradski vodovod sa svojim zdencem izvor-vode, udaljen 2·4 kilometara od Save, i 0·7 kilom. od posljednjih brdašca Zagrebačke gore, predan bi porabi žiteljstva još 7. srpnja 1878. Prvobitna oprema vodovoda stajala je do 1892. nekih 900.000 kruna; potonjih godina bi znatno proširen i novim strojevima snabdjeven. Vodovod i njegova izvrsna voda prava su blagodat za zagrebačko pučanstvo; po izvješću gradskoga poglavarstva za god. 1910. brojila je ukupna dužina svih vodovodnih pruga 82.845 kilometara, a pristojbe za potrošak vode iz gradskoga vodovoda preliminirane su za god. 1913. na 307.000 kruna. Preko polovica te svote upotrebljava se za odplatu duga i kamata za dug, koji je učinjen kod proširenja vodovoda.

Plinara (od god. 1862. -- 1900. u rukama privatnih družina) kupljena bi 30. lipnja 1900. za gradsku općinu svotom od 1,250.657 kruna 70 fil. Već prve godine (1901.), što je gradska općina sama plinarom upravljala, bilo je čistoga prihoda od nje 108.303 K i 35 fil. Godine 1910. proizvedeno bi u njoj plina 2,536 688 m³ (od toga 50·61% za privatnu porabu), a sav je prihod njezin brojio one iste godine 745.201 K i 61 fil. Za god. 1913. preliminiran je sav prihod plinare svotom od 873.000 kruna. Najmladja gradska institucija je munjara (od 5. studenoga 1907.), za koju se svedjer množe trošitelji ili konsumenti (god. 1908. = 706, g. 1909. = 1129, g. 1910. = 1422, a g. 1911 = 2473), tako da je sav njezin prihod za g. 1913. preliminiran već na 774.000 kruna.

Nutarnjemu prometu u gradu znatno pomaže tramvaj, od g. 1891. kao konjska željeznica, a od g. 1910. kao električni tramvaj sa pet pruga. Tramvajski je promet predan na odredjen niz godina „Tramvajskom društvu“, inače je koncesija u rukama gradske općine.

Provedenje kanalizacije, proširenje vodovoda, kao i nabava i preloženje plinare, napokon i uredjenje munjare stajalo je gradsku općinu vrlo mnogo novaca. Kako nijesu za to dotjecali redovni prihodi, trebalo je novaca uzajmiti. Na koncu god. 1910. bio je Zagreb dužan neko 13·3 milijuna kruna; no zato je njegova nepokretna i pokretna imovina brojila 22·8 milijuna, tako da mu preostaje još uvijek 9·5 milijuna kruna čistoga imetka. A i dug povratit će povremenom odplatom tako od svojih redovnih prihoda, kao od prihoda svojih poduzeća (vodovoda, plinare i munjare).

Prema proračunu za godinu 1913. imat će Zagreb ukupnog prihoda gotovo šest milijuna kruna (točno 5,961.640), dok je god. 1886. sav njegov dohodak dosegao jedva okruglih 1,200.000 kruna. Gradski se je dohodak dakle za 27 godina popeterostručio. Izmedju redovitih prihoda gradskih najznatnija je danas potrošarina (1,691.730 kruna); kao izvanredni prihod računa se 14% namet na izravni državni porez, a iznosi 362.721 krunu. Od ukupnoga prihoda troši općina najviše na kamate i odplatu zajmova, sklopljenih za investicije; god. 1913. odredjena je za to svota od 1,230.642 krune, po prilici onoliko, koliko je pred trideset godina općina imala prihoda.

Zagreb grad se pobrinuo ne samo za zdravlje i udobnost svojih živih stanovnika, nego i za dostojni stan i spokojište svojih mrtvih. Gradu živih na sjevernom sjeveroistoku, na brdu od 207 m visine, izloženom gotovo čitav dan sunčanomu sjaju, prostire se grad mrtvih ili opće skupno groblje, prozvano „Mirogoj“ davno prije, nego što je postalo grobljem. Nekad je Mirogoj bio zaselak i ljetnikovac dra. Ljudevita Gaja, preporoditelja hrvatskoga naroda. Kad je slavni pokojnik pred pedeset godina, ostavljen i prezren od svega svijeta, očajan po svom Mirogoju lutao oplakujući nemilu sudbinu svoju, nije ni malo slutio, da će to jedino zaklonište njegovo biti jednom spokojištem brojnih tisuća žitelja onoga Zagreba, koji je njega još živa zaboravio. Malo iza smrti

njegove († 1872.) kupila je gradska općina Mirogoj od njegovih baštinika, pa iskrčivši šumicu do ljetnikovca uredila opće skupno groblje, na kojemu je od god. 1876., kad je otvoreno, pa do konca god. 1912. sahranjeno je 53.221 osoba. God. 1885. bi i pepeo dra. Ljudevita Gaja i ostalih ilirskih preporoditelja prenesen u zasebnu arkadu, koju je općina podigla i darovala. U drugoj arkadi grobnica je Petra Preradovića. I općina i pojedinci s velikom pomnjom i pietetom njeguju i kite taj grad milih pokojnika, sjećajući se vazda riječi pjesnika Preradovića:

„Rod bo samo, koj si mrtve štuje,
„Na prošlosti budućnost si snuje".

*

Još u srednjem vijeku, kad je središte hrvatskoga kraljevstva bilo više na jugu i bliže moru, bio je Zagreb znamenita varoš, i poradi toga, što je bio sijelo katoličke biskupije, i što su u njemu mnogo puta boravili hercezi i bani, te često sazivali sabore kraljevine Slavonije. Što se više područje hrvatske povjesnice pomicalo od juga k sjeveru, i što su više Mlečani i Turci grabili gradove i oblasti stare Hrvatske: postajao je Zagreb sve više političkim središtem hrvatskoga kraljevstva. Ta sabor od 7. ožujka 1557. zove izrijekom Zagreb grad metropolom kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

I zaista je Zagreb od XVI. stoljeća glavni grad hrvatskoga kraljevstva. U njemu stoluje — ako uvijek i ne stanuje — ban hrvatski, koji se drži podkraljem kraljevstva; — u njemu prebiva banovac ili podban, koji je podjedno župan zagrebačke i križevačke županije. U njemu je prabilježnik ili protonotar kraljevstva; u njemu se sastaje banski sud i protonotarijalni sud. U Zagrebu se okuplja redovito i hrvatsko-slavonski sabor, a onda i konferencije kraljevstva, koje upravljaju zemljom. Kad je kraljica Marija Terezija za Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju osnovala prvu zemaljsku vladu kao kraljevsko vijeće, to bi vijeće 1. srpnja 1776. iz požarom nastradalog Varaždina preneseno u Zagreb, te je u njemu ostalo sve do god. 1779., kad bi ukinuto. Za vršenje javnih posala kraljevstva bila je u Zagrebu već u XVII. stoljeću zasebna zemaljska zgrada; god. 1808. ustupljena bi ta zgrada županiji, a za čitavu zemlju uredjena bi nova kraljevinska kuća (domus regnicolaris) na onome mjestu, gdje danas stoji banska palača. Za tu kraljevinsku kuću kupili su hrvatski staleži od baruna Kulmera kuću sa zemljištem za 75.000 forinti, te su je onda dogradili i pregradili uz dalji trošak od 35.000 for.

Tijekom XIX. stoljeća postao je Zagreb kao glavni grad sijelom najviših oblasti i ureda za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju. Na čelu je svima oblastima od god. 1869. kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada sa tri odjela (za nutarnje poslove, za pravosudje, za bogoštovlje i nastavu), za vršenje svih onih javnih poslova, u kojima su

rečene kraljevine posve svoje ili autonomne. Zagreb je dalje sjedište najviših sudova (kr. banskoga stola i kr. stola sedmorice) za obje kraljevine, zatim sjedište sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Kako su u Zagrebu smješteni još i poglaviti zajednički uredi (kr. financijalno ravnateljstvo, kr. poštansko i brzojavno ravnateljstvo i t. d.), onda zapovjedništva c. i kr. 13. vojnoga zbora i kr. VI. hrv.-slav. domobranskoga okružja, to se u njemu zaista okuplja sav politički život kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Zagreb je nadalje metropola rimokatoličke crkve u objema kraljevinama. Još od godine 1093. ima u njemu biskupija, koja bi papinskom bulom od 11. prosinca 1852. uzvišena na nadbiskupiju. Zagrebačkomu nadbiskupu kao metropoliti Hrvatske i Slavonije podvrgnute su odtada biskupije: bosansko-srijemska u Djakovu, grkokatolička u Križevcima, i senjsko-modruška (krbavska) u Senju. U samom Zagrebu jesu četiri rimokatoličke župe (sv. Marka, bl. djevice Marije, sv. Ivana, i sv. Petra), dok se peta (sv. Blaža) imade naskoro osnovati. Za nju se baš dogradjuju lijepa crkva i župni dvor.

Premda Zagreb nije trgovački grad, ipak se u novije vrijeme ističe svojim novčarstvom i prometnim prilikama. Izmedju 50 novčanih i vjeresijskih zavoda, koji u njemu posluju, najznamenitija je podružnica Austrougarske narodne banke, onda Prva hrvatska štedionica (najstariji novčani zavod u Zagrebu, osnovan god. 1846.) s brojnim podružnicama po ostalim gradovima Hrvatske i Slavonije, Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, Hrvatska eskomptna banka, Srpska banka, Hrvatska poljodjelska banka i druge. Zagreb imade od god. 1884. i svoju zasebnu osiguravajuću zadrugu „Croatia“, koja je svoje djelovanje rasgranila po svim hrvatskim zemljama.

Za posljednjih petdeset godina postao je Zagreb stjecištem i raskršćem gvozdenih putova, koji ga spajaju s ostalom zemljom i sa susjednim pokrajinama. Danas imade već tri kolodvora (južni, državni i samoborski), a željeznički putovi vode od njega na istok u Slavoniju, Bosnu i Srbiju, na zapad u Kranjsku, Štajersku i dalje u Austriju, na sjever u Ugarsku, i na jug preko Rijeke do mora. Jedna kraća pruga vodi kroz Zagorje u Krapinu i Varaždin, a druga posve kratka (22 kilom.) do Samobora. Tako se željezničkom mrežom umjetno nadoknadilo, što je priroda gradu zakratila.

*

Dok je Zagreb u političkom pogledu tek glavni grad kraljevina Hrvatske i Slavonije, u kulturnom je pogledu ognjište čitavoga hrvatskoga naroda. Baš po tom, što je Zagreb duševno središte jednoga ma i brojem malenoga naroda, odlikuje se spram mnogih većih i napučenijih gradova. Dakako da njegovom znatnom kulturnom napredku nije pridonijela sama gradska općina

i njezini stanovnici, nego takodjer požrtvovni rodoljubi izvan Zagreba, onda kraljevine Hrvatska i Slavonija, pa i čitav hrvatski narod, gdje ga imade. Tako brojne kulturne institucije, koje uzdržava čitav narod, dižu ugled i slavu grada Zagreba.

Prije sto godina (oko god. 1810.) imao je Zagreb tek jednu javnu (dječačku i djevojačku) pučku školu s tečajem za učiteljske pripravnike, jednu kraljevsku gimnaziju s akademijom (koja je imala filozofski i juridički fakultet), i bogosloviju u biskupskom sjemeništu. Nije bilo ni traga strukovnim školama, a ni kojemu književnomu ili umjetničkomu društvu, pače ni jedne novine nijesu izlazile. Postojale su doduše dvije tiskarne i knjižarnice, ali su štampale samo pobožne i pučko-školske knjižice u kajkavskom narječju; o lijepoj i znanstvenoj knjizi nije bilo ni spomena. Ivan pl. Csaplovics u svome opisu Zagreba od god. 1819. znade za neko „kompendiozno" kazalište, ali i to je bilo njemačko, u kojem su po koju sedmicu u godini glumile putujuće družine.

A kako je danas iza sto godina?

Na čelu svim učevnim zavodima stoji kr. sveučilište (od god. 1874.) sa tri fakulteta (teološkim, filozofskim i juridičkim), u kojima predaju 82 profesora, docenta i učitelja; sveučilištu je pridružena kr. šumarska akademija sa 19 nastavnika. Sveučilište i šumarsku akademiju polazi prosjekom 1100—1200 slušača, medju njima po 120—150 iz Dalmacije, iz Bosne i Hercegovine. U zimskom poljeću školske godine 1909./10. brojilo je pače kr. sveučilište sa šumarskom akademijom 1260 slušača; od njih bilo je 159 iz Dalmacije, 34 iz Austrijskog primorja, 133 iz Bosne i Hercegovine, 9 iz kraljevine Srbije, i 44 iz carevine Bugarske. Samostalna danas kr. trgovačka akademija imala je rečene školske godine 1909./10. na koncu drugoga poljeća 343 slušača (45 iz Bosne i Hercegovine).

Od srednjih škola jesu u Zagrebu dvije gimnazije, dvije realne gimnazije, ženski licej i dvije učiteljske škole (muška i ženska). U svim je tim školama bilo na kraju školske godine 1909./10., u svemu 2521 učenik i učenica. Pored tih srednjih škola ima više stručnih škola, kao umjetnička škola (za slikare i kipare), kr. muška obrtna škola i s njom spojena gradjevna stručna škola, kr. ženska stručna škola (za krojenje, šivanje i kitničarstvo), glazbena škola (hrvatski zemaljski glazbeni zavod), kr. zemaljsko primaljsko učilište i kr. zemaljska podkivačka škola.

Osobito se razvilo pučko školstvo. Školske godine 1909./10. bilo je u Zagrebu 7715. školskih obvezanika, naime djece od 7. do 14. godine. Od njih je zaista 7605 djece (98·16%) škole i polazilo, i to 6185 djece višu i nižu pučku školu, 324 opetovnu školu, a 1096 srednje, stručne i šegrtske škole. Iste školske godine bilo je u Zagrebu trideset pučkih škola: i to tri više djevojačke (zemaljska viša djevojačka škola smjera trgovačko-industrijalnoga, zemaljska viša djevojačka škola smjera kućanskoga, i viša djevojačka škola sestara milosrdnica), a 27 nižih.

Od tih nižih pučkih škola bilo je 16 gradskih, 2 zemaljske, 5 konfesionalnih i 4 privatne (magjarska sa 449 učenika i učenica). U trima višim djevojačkim školama bilo je na koncu školske godine 1909./10. u sve 851 učenica, a u nižim pučkim školama 5334 učenika i učenica. Napokon je polazilo šegrtske škole 728 šegrta.

Broj svih djaka (počevši od sveučilištaraca do šegrta), koji su rečene školske godine 1909./10. do konca drugoga poljeća u zavodima ostali, dosegao je gotovo 12.000.

Općina grada Zagreba troši kroz tri posljednja decenija sve veće svote za škole, znanost i umjetnost (god. 1892. = 249.648 kruna, god. 1902. = 323.367 kruna). U proračunu za god. 1913. odredjeno je već 530.606 kruna, i to 458.942 K za školske zavode, a 63.000 K za umjetničke i književničke svrhe (50.000 K prinos hrvatskom zemaljskom kazalištu, a 6000 K za nedavno osnovani gradski muzej i knjižnicu).

Nijesu samo škole, što podižu kulturnu snagu grada Zagreba. Napredak pomažu još knjižnice (sveučilišna s nekih 200.000 do 220.000 knjiga i spisa, knjižnica jugoslavenske akademije, dijecezanska knjižnica, gradska knjižnica i neke manje), arkivi (zemaljski, akademijski, nadbiskupski, kaptolski, dijecezanski, gradski), riznica (stolne crkve sv. Stjepana) i Strossmayerova galerija slika (u jugoslavenskoj akademiji), muzeji (arkeologički, prirodoslovni, obrtni, trgovačko-obrtni, učiteljski, šumarski i gradski). Osobiti ures grada jest hrvatsko zemaljsko kazalište, naročito odkad se god. 1895. preselilo u novu zgradu na Sveučilištnom trgu. Ono je danas najodličnija kulturna institucija ove vrste na čitavom slavenskom jugu; ono goji u jedan mah dramu, operu i operetu, čemu zadovoljavaju drugdje jedva tri zasebna glumišta. A ni umjetničkomu djelovanju njegovu ne može ni oštar sudija pravedno prigovoriti.

Prve redovite novine počele su izlaziti u Zagrebu (i u Hrvatskoj u opće) tek god. 1826., no i te su bile njemačke. Prve hrvatske novine, osnovane od dra. Ljudevita Gaja, ugledale su svjetlo tek na početku god. 1835. Od toga časa stale su se sve više množiti novine i časopisi. Po izvješću gradskoga poglavarstva za god. 1886. izlazilo je tada u Zagrebu 26 novina i časopisa (2 njemačka). Prema izvješću za god. 1910. izdavalo se u Zagrebu rečene godine 112 novina i časopisa, medju njima 12 političkih dnevnika. Časopisa periodičkih bilo je 59, a neperiodičkih 41. Brojne novine i časopisi, kao i sve veći broj hrvatskih knjiga, koje se pretežno u Zagrebu izdavaju, pomažu razvoju tiskarskog umjeća. Dok su u Zagrebu u prvoj polovici XIX. stoljeća radile tek po dvije primitivne tiskare, bilo ih je god. 1906. lijep broj od 23 (uz 8 knjižarnica), od kojih su se neke mogle takmiti s prvim zavodima te vrste u inozemstvu.

Nigdje možda nije težnja udruživanja uhvatila tako jak korijen kao baš u Zagrebu. Društava, uredjenih prema usta-

novama cesarskoga patenta od 26. studenoga 1852. bilo je god. 1903. = 104, god. 1904. = 115, god. 1906. = 134, god. 1909. = 199, god. 1910. = 184, a god. 1912. = 191. Društva poglavito su staleška, onda humanitarna, zabavna, športska, prosvjetna, umjetnička i književna. Najzamašnija su svakako ona, koja rade oko narodne svijesti i prosvjete, zatim oko znanosti, umjetnosti i književnosti. Kolo tih narodno-prosvjetnih društava započelo je god. 1838. osnutkom „Ilirske čitaonice", koje već davno nema, ali su iz njezina krila nikle druge družine, koje još sada živu i lijepo cvatu.

Izmedju narodno-prosvjetnih društava, koja nijesu skučena okvirom kraljevina Hrvatske i Slavonije, već su svoj rad protegla na čitav narod hrvatski, gdje ga samo imade, ističu se osobito „Hrvatski sokolski savez", onda „Savez hrvatskih pjevačkih društava", i napokon književne korporacije: „Društvo sv. Jeronima", „Matica Hrvatska" i „Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti". Od potonjih triju družina najstarija je „Matica Hrvatska" (od god. 1842.), onda Jugoslavenska akademija (od god. 1867.), a najmladje je društvo sv. Jeronima (od god. 1868.). Značajno je za razvitak hrvatske prosvjete, da se je potreba društva za obrazovanje puka osjetila tek nakon osnutka učene akademije.

Po radu izbrojenih i još nekih drugih narodno-prosvjetnih društava postao je Zagreb hrvatskom Atenom; djelovanje jugoslavenske akademije obuhvatilo je još šire polje, te je učinilo Zagreb vjesnikom duševnoga jedinstva svih južnih Slavena.

II.

Minula su stoljeća, dok je Zagreb postao onakav, kakav je sada.

Prvi mu sigurni spomen nalazimo na koncu XI. stoljeća po Is., dakle pred osam stoljeća i kojih dvadesetak godina. Da li je prije opstajao i kako se je zvao, tko bi to nagadjao?

Koliko se dosad znade, nije na tlu današnjega Zagreba za vladanja Rimljana kao ni prije bilo nikakvo veće naselje. No zato je njemu na istočnom jugoistoku, baš na južnoj obali Save na tlu današnjega sela Šćitarjeva za rimskoga vladanja stajala oveća naseobina, zvana Andautonija; jednako je Zagrebu na zapadu u selu (donjem) Stenjevcu bilo neko rimsko mjesto nepoznata imena. A i u gornjem Vrabču bio je rimski kamenolom, u kojem se u novije vrijeme našlo rimskog klesarskog orudja i kip boga Silvana. Vjerojatno je potom, da je u prvom stoljeću po Is. s obje strane Save od Podsusjeda do Rugvice živjelo neko panonsko pleme, zvano Andautonci, kojega je središte bilo današnje Šćitarjevo i kojega je općina od Zagrebačke gore prodirala duboko u Turopolje.

Glavno mjesto plemena, Andautonija, bila je odličnija varoš (rimski municipium), koja je imala svoje gradsko vijeće (decuriones). Cvala je svakako god. 84.—250. po Is., te se spominje ne samo u savremenim piscima (Ἀνδαυτόνιον, Dautonia), nego i na kamenim spomenicima, koji su u Šćitarjevu i okolici nadjeni. Tako je u Andautoniji stajao žrtvenik mjesnomu bogu rijeke Save (Savo augusto sacrum), koji je podigao neki Marcus Juventius Primigenius; onda zavjetna ploča s reliefom i napisom u slavu božice Nemesis, koju je postavio gradski vijećnik (decurio municipii Andautonensium) Julius Victorinus. Gradu su povoljili namjesnik pokrajine Panonije Lucius Funisulanus Vettonianus (84—85), kako to svjedoči napis, u kojem se slavi rečeni namjesnik kao patron grada; nadalje car Decije (249—251) i žena mu carica Herennija Etruscilla, kojima je čitava općina (respublica) podigla dva spomenika s kipovima, od kojih su sačuvani samo stupovi (za kipove) s napisima. Jamačno je Andautonija stajala i poslije god. 250., jer se spominje u Antoninovu itineraru kao postaja na cesti, koja je iz Siska (Siscia) preko Zagrebačke gore i Zagorja vodila u Optuj (Poetovium).

Općini plemena Andautonijaca pripadala je i naseobina kod Stenjevca. Tu su u blizini župnoga dvora i crkve god. 1896.—1898. iskopani brojni rimski grobovi (129), zatim je bio otkrit rimski zdenac i starorimske zidine. Po brojnim predmetima i novcima, koji su tom prigodom nadjeni, nema sumnje, da je to groblje bilo u porabi u prvom stoljeću po Is. i u prvoj polovici drugoga. Nije nevjerojatno, da je kroz tu naseobinu u Stenjevcu vodila rimska cesta iz Andautonije na zapad do grada Noviodunum u današnjoj Kranjskoj.

Vrlo je vjerojatno nadalje, da je u kotaru današnjega Zagreba i naokolo bilo više manjih naseobina, koje su pripadale općini Andautonijaca. To bi posvjedočile i rimske starine, koje su se amo tamo našle. Tako se kod kopanja temelja za strojarnicu gradskoga vodovoda našlo nešto rimskih predmeta; u Petrinjskoj se ulici opet našla mramorna glava s portretnim crtama, koje sjećaju na rimskoga cara Hadrijana. Rimski su novci opet, većinom iz IV. stoljeća, nadjeni na Zrinjevcu pri kopanju temelja za palaču sudbenoga stola, zatim na Sajmištu, u Tuškancu, Opatičkoj ulici, Opatovini, na Dolcu, na Ribnjaku i u Novoj Vesi. Rimskih starina imade još u bližoj okolici grada, kao u Vukomercu, Resniku, Čučerju (kamen s napisom), u Vugrovcu (rimski kip od kamena) i u Kašini. Dapače je izmedju Šestina i Markuševca u Crnoj vodi nadjen (god. 1896.) kamen od žrtvenika bogu Jupitru s napisom, koji kaže, da je žrtvenik podigao neki Lucilius Sextus, da ispuni svoj zavjet najvećem i najboljem bogu. Još god. 1288. spominje se u jednoj ispravi na ovome mjestu u dolini potoka Blizneca neki „stari jarak“ (fossatum antiquum) i „stari drum“ (ad viam veterem), a kraj druma neki „bijeli kamen“ (ad lapidem album), koji okružuju tri kostanja. Taj je „bijeli kamen“ mogao biti ili rimski miljokaz ili opisani žrtvenik bogu Jupitru.

Kad je god. 313. u rimskom carstvu proglašeno slobodno ispovijedanje kršćanske vjere, jamačno je i u Andautoniji živjela kršćanska općina. Andautonija je pripadala tada biskupiji u Sisku (Siscia), glavnom gradu pokrajine Pannonia Savia, u kojem je god. 303. poginuo mučeničkom smrću biskup sv. Kvirin (Quirinus), jer nije htio zatajiti vjeru kršćansku.

*

Od god. 375. zaredaše burni dani za rimsko carstvo, naročito za pokrajine u srednjoj i južnoj Evropi. Započela je seoba naroda, koja je potrajala do početka VII. stoljeća, i za koje su Germani, Huni, Slaveni i Avari rimske pokrajine harali i osvajali. U to je vrijeme (375.—600.) propala takodjer varoš i općina Andautonijaca. Održali su se tek raštrkani ostaci toga plemena i njegovih naselja, a medju tima i jedno selo ili ves (vicus) na sjeveru Save. Te su ostatke romanizovanih Andautonijaca u VII. stoljeću pridošli Hrvati (Slovinci) prozvali Vlasi, a njihovu naseobinu na sjeveru Save Vlaška Ves ili vas. U potonjim pismenim spomenicima zove se Vlaška Ves u latinskom prijevodu „Vicus Latinorum". Još danas spominju imena Vlaška (Laška) ulica i Lašćina, gdje je stajala naseobina preostalih romanizovanih Andautonijaca.

U toj Vlaškoj Vesi ili okolišu njezinu mogao je stajati neki nasip (greb), koji je sav kraj branio od poplava rijeke Save, a možda i od navala neprijateljskih. Hrvati (Slovinci), koji su se nastanili iza nasipa, prozvali su svoju naseobinu Zagreb, kao što su imenovali mjesta iza gore Zagora, iza gvozda Zagvozd, iza luke Zaluka, iza mlake Zamlačje, a iza čreta Začretje. Čini se, da se Zagrebom isprva zvao samo današnji Kaptol s Opatovinom; poslije se je Zagrebu pribrajala Vlaška Ves i naselja na brdeljku, na kojem stoji danas Gornji grad.

Hrvatska (slovinska) naseobina Zagreb postala je vrlo rano stjecištem i branikom neke župe ili županije, koja je obuhvatala možda sav onaj kotar, što ga je nekad zapremala općina Andautonijaca. Za obranu svoje župe podigli su njezini žitelji u Zagrebu na zgodnom ovisokom mjestu utvrdjeni grad (Burg, castrum). Bilo je to na brdu, na kojem se stere današnji Gornji grad i ravnjak njemu u zaledju. Po tom utvrdjenom gradu dobilo je i samo brdo ime Gradec. Sve se to dogodilo negdje izmedju VII. i polovice IX. stoljeća.

Kad su Magjari oko god. 895. zauzeli svoju današnju domovinu Ugarsku, provaljivali su kroz šezdeset godina na svojim konjima u Njemačku, Italiju i Bizantsko carstvo. Nijesu jamačno poštedjeli ni Hrvatske. Poslije su dapače tvrdili, da su već za prvoga kneza svoga Arpada osvojili Zagreb, Požegu i Vukovo u Slavoniji (Slovinskoj zemlji). To nipošto ne stoji, već bi se moglo jedino to izvoditi, da je Zagreb zaista oko god. 900. već

postojao. Nasuprot je utvrdjeno, da je baš radi magjarskih provala hrvatski kralj Tomislav zemlju (Slovinsku) izmedju Drave i Save s mjestima Zagrebom, Siskom i Požegom pridružio hrvatskoj državi. Već se god. 927. radilo na crkvenom saboru u Spljetu, kojemu je pribivao i kralj Tomislav, da se obnovi nekadanja kršćanska biskupija u Sisku. To se doduše nije dogodilo; ali oblast nekadanje sisačke biskupije privaljena bi hrvatskoj biskupiji u Kninu, za koju se izrijekom kaže, da je u XI. stoljeću dopirala sve do Drave. A i za spljetskoga nadbiskupa, koji je tada bio metropolita kninskomu biskupu, piše isti pisac (Toma arcidjakon spljetski), da je njegova vlast sezala do Zagreba (usque ad confinia Zagrabiae).

Posve izvjesna povjesnica Zagreba počinje onim časom, kad je u njemu oko god. 1093. ugarski kralj Ladislav Sveti, šurjak hrvatskoga kralja Dimitrije Zvonimira, o s n o v a o b i s k u p i j u. Jamačno je Zagreb tada bio dobrahno napučen, jer nije bio običaj, da se u slabo naseljenim i neznatnim mjestima podižu biskupske stolice. Za tadanje prilike u Zagrebu i ostaloj zemlji, koju je obuhvatala nova biskupija, vrlo je značajno, da je Ladislav za prvoga biskupa imenovao rodjenoga Čeha, po imenu Duha, kojemu je u pomoć pridao slovinske svećenike iz zalajske i šimežke županije. Ti su govorili istim narječjem, koje je bilo rašireno u zemlji izmedju Drave, Kupe i Save, a nipošto onim (čakavskim), koje je bilo mah preotelo na jugu Kupe i Gvozda. Zašto je Ladislav osnovao novu biskupiju u Zagrebu, a nije obnovio stare u Sisku, teško se je domisliti.

Osnutkom biskupije, koja je bila podvrgnuta ugarskom nadbiskupu u Baču, po imenu Fabijanu, a ne nadbiskupu solinsko-spljetskomu, postao je Zagreb i u političkom pogledu znamenito mjesto ne samo u zemlji izmedju Drave, Save i Kupe (Slavoniji ili Slovinskoj zemlji), nego i za Ugarsku. Prvi nasljednici biskupa Duha, po imenu Singidunus i Manasses, znatno utječu u javne poslove na dvoru kralja Kolomana. Uz biskupe diže se ugled i zagrebačkoga kaptola (capitulum), koji je za biskupa Prodana (oko god. 1185.) brojio već 32 člana (kanonika), te je osim zemljišta, na kojem su kanonici podigli svoje dvorove (curiae), imao i drugih posjedovanja s podanicima. Biskupi su i za sebe podigli dvore, a do njih su gradili s t o l n u c r k v u u čast prvovjenčanomu kralju ugarskomu sv. Stjepanu, a dotle su s kanonicima vršili službu Božju u starijoj crkvi sv. Marije, koja bijaše u Zagrebu podignuta još prije osnutka biskupije. Ta crkva sv. Marije stajala je negdje blizu potoka Medvednice (Medvešćaka), koji su po toj crkvi u ono vrijeme zvali takodjer i C i r k v e n i c a. Naskoro podijeliše biskup i kaptol i svjetovnu vlast tako, da je biskupu uz njegove dvore pripadala Vlaška ves (vicus Latinorum), dok je kaptol preuzeo vladanje na K a p t o l u, to jest u kraju, gdje su stajali dvori kanonika i zemlje njihovih podanika.

Uz općinu biskupsku i kaptolsku pojavila se nekako u isto

doba i treća općina na brdu Gradcu uz desnu obalu potoka Medvednice ili Cirkvenice. Utvrdjeni županijski grad na brdu Gradcu postao je kraljevskim gradom, te su u njemu stolovali ne samo redovito župani zagrebački, nego koji put i hercezi iz kraljevske porodice. Prvi herceg, za kojega se izvjesno znade, da je boravio u tom gradu, bio je Andrija (1198.—1204.), brat kralja Emerika. On je, stolujući u kraljevskom gradu na brdu Gradcu, god. 1198. podijelio biskupu Dominiku pravo, da podanike njegove, bili oni Ugri, Latini (Romani) ili Hrvati (Sclavi) ne smije drugi suditi, nego biskup sam ili njegov (dvorski) sudac; dalje je Andrija god. 1200. tadanjemu kanoniku i dekanu kaptola Baranu poklonio neku ošastnu zemlju, koja se još danas zove po svom novom gospodaru Borongaj. Poslije je u gradu na brdu Gradcu stolovao Andrijin sin Bela, potonji kralj Bela IV. (III.), oko god. 1220. – 1222. Kao najstariji poznati župan zagrebački, koji je takodjer boravio u gradu na brdu Gradcu, spominje se god. 1209. neki Vanleginus (Vanlegen), koji je ondje imao i svoga posjeda.

Oko kraljevskoga grada na brdu Gradcu nastanili su se vrlo rano neki domaći žitelji, koji su kao službenici (iobagiones) županovi različne službe činili, a naročito grad i županiju branili. Zato su oni različita prava i povlastice uživali. Budući da su bili podanici grada, zvali su ih „gradčani" (castrenses) ili „purgari" (od purga = grčki πύργος). Uz ove domaće žitelje dolazili su i naseljivali se na zemljištu kraljevskoga grada takodjer ljudi iz dalnjih krajeva, pače i tudjinci, ponajviše trgovci ili obrtnici; ti biše prozvani „gostima" (hospites). Bilo je medju njima Nijemaca, koji su brdo i naseobinu Gradec stali svojim jezikom nazivati Gratz ili Grätz, pa je po njihovu izgovoru ušlo to ime i u službene latinske isprave kao „Grec", „Grech" i „Grecense castrum". U jednoj ispravi od god. 1201. nalazimo taj naziv i u pomagjarenom obliku „Kerec".

God. 1217. bivši je herceg a sada kralj Andrija II., polazeći sa svojim službenicima i četama na križarsku vojnu, neko vrijeme proboravio u Zagrebu. Kako je uza nj bila lijepa kita crkvenih dostojanstvenika, dao je nedavno dogradjenu stolnu crkvu sv. Stjepana svečano posvetiti. Ali nakon povratka njegova s istoka, kad je planuo razdor izmedju njega i sina mu hercega Bele, stradao je i Zagreb i stolna crkva. Bolji dani svanuše tek onda, kad je biskupom zagrebačkim postao Stjepan II. (1225.- 1247.), bivši kancelar kralja Andrije II. Bio je bogat i ugledan čovjek (solemnis homo), koji je uz drugo prvi radio o tom, da se zagrebačka biskupija uzvisi na nadbiskupiju i sjedini sa spljetskom metropolijom. Stjepan II. pozvao je takodjer redovnike Dominikane, da se nasele u njegovoj Vlaškoj Vesi, gdje su podigli svoj samostan s crkvom sv. Nikole (gdje je danas nadbiskupski orfanotrofij).

Baš je za toga vrloga biskupa zadesila Zagreb velika nesreća provalom Tatara (Mongola) god. 1241. u Ugarsku i u

Hrvatsku. Već 18. svibnja 1241. boravi kralj Bela IV. u Zagrebu, bježeći ispred Tatara u južne oblasti svoje države. Iz Zagreba javlja kralj papi Gregoriju IX. o teškoj nevolji, koja ga je snašla, te vapije za pomoć. Sred zime 1242. osvanuli su i Tatari pred Zagrebom i Gradcem. Oba mjesta biše nemilo opustošena (inenarrabiliter desolata), zgrade razvaljene i popaljene (aedificiis combustis), a žiteljstvo poubijano i raspršeno (hospitibus fugatis et interfectis) na sve strane. Spaslo se ono ljudi, što je pobjeglo u gore. Stradao je tada jamačno i kraljevski grad na Gradcu, a i stolna crkva sv. Stjepana. Još god. 1258. dozvoljava papa Aleksandar IV. biskupu Filipu, da stolnu crkvu, podignutu na mjestu manje zgodnu, kojoj prijeti rasulo (minatur ruinam), počne graditi na mjestu, koje je podesnije.

*

Nakon odlaska Tatara nastoji kralj Bela IV., da u prostranoj državi svojoj podigne što više utvrdjenih mjesta, u koja bi se narod mogao skloniti i braniti, kad bi iznova neprijatelj navalio. Pri tom ga u hrvatskom kraljevstvu izdašno pomažu ban Dionizije i zagrebački biskup Stjepan II. Osobitu je pažnju svratio kralj na naseobinu na brdu Gradcu. Tek što su se živi a razasuti žitelji toga mjesta na svoja opustjela selišta povratili, stade on sporazumno s banom Dionizijem o tom raditi, da dosadanju kraljevsku ves (villa) na brdu Gradcu uzvisi za slobodnu kraljevsku varoš (libera civitas). Nakon što su sami žitelji ustanovili prava i povlastice (conditiones et libertates, quas inter se fecerunt), koje žele uživati, izdade im kralj kod Virovitice 16. studenoga 1242. zlatnu bulu, koje se izvornik i danas još pomno čuva, i kojom je kralj općinu na brdu Gradcu uzvisio na kraljevsku slobodnu varoš, a njezinim žiteljima, tadanjim i budućim priselicama, potvrdio sve povlasti i prava onako, kako bijahu sami uglavili. Poglavita pak obveza novih slobodnih gradjana bila je ta, da će svoju varoš o svom trošku (expensis propriis) što jačim zidinama opasati (muro firmissimo communire), te zidine vazda uzdržavati i popravljati.

Zlatna bula kralja Bele IV. sadržaje glavne ustanove, po kojima je kraljevska slobodna varoš na brdu Gradcu kroz stoljeća (uz preinake i dodatke do god. 1850.) živjela. Ona je temeljni statut njezin, po kojem je oslobodjena vlasti banske i županske, te izravno podvrgnuta kraljevskoj kruni, t. j. predstojniku kraljevske komore ili taverniku (tavernicus). Poglavite su povlasti nove slobodne varoši bile, da se sama sobom upravlja i da sama svake godine bira vlastitoga starješinu ili sudca i ostale poglavare, nadalje da gradjani njezini sami po volji prometu svojom imovinom, i da mogu svake sedmice obdržavati dva put sajam u varoši (u ponedeljak i četvrtak). Suviše poklonio je kralj gradjanima i velik komad zemlje uz desnu obalu potoka Cirkvenice

počevši od Kraljevskoga broda na Savi pa sve do brda Medvednice u Zagrebačkoj gori. Gradjani će za uzvrat davati kralju, kad sam ide na vojnu, deset oružanih momaka; ako bi nadalje kralj došao u varoš, počastit će ga svaki put za ručak sa 12 volova, 1000 hljebova kruha i 4 akova (tunellas) vina. Ako bi stigao u varoš herceg od kraljevske porodice, dati će mu polovicu toga. Banu pak ne će redovito ništa davati, kad bude dolazio; jedino onda, kad nastupi svoju čast, darovat će mu jednoga vola, sto hljebova kruha i jedan akov vina.

Odkad je općina na brdu Gradcu postala kraljevska slobodna varoš, stalo se u nju doseljivati sve više stranaca ili gosti (hospites). Tim se podigao Gradac nad Kaptol i Vlašku Ves. Domala su i ove dvije općine stale tražiti neke povlasti od svojih gospodara. Biskup Stjepan II. zadovoljio je donekle želje svojih podanika, pa je god. 1244. izdao povelju, kojom je potvrdio stara prava podvrgnutoga mu varoša (conditiones libertatum, quibus incolae civitatis ab antiquo fruebantur), izmedju kojih je bilo najglavnije to, da varoš zagrebačka i doselice (hospites) podložne joj Vlaške Vesi ne moraju dolaziti ni pred čiji sud, nego samo pred varoškoga sudca, koji će biti u odredjeno vrijeme namješten (quod videlicet villa zagrabiensis, nec non hospites de vico Latinorum ad ipsam pertinentes nullius iudicio astare tenebuntur nisi iudicio iudicis ville, qui fuerit pro tempore constitutus).

U isti su mah nastojali i kaptol i biskup, da u kralja izmole dozvolu za podizanje utvrda, u koje bi za neprijateljske navale mogli skloniti svoje blago, a onda i zemljište, na kojemu bi te utvrde sagradili. Kralj Bela IV. ugodio je i jednoj i drugoj molbi. Dne 11. rujna 1247. darovao je kralj Bela IV. na molbu zagrebačkoga prepošta File i njegovih drugova kanonika Kaptolu na brdu Gradcu (Gradyz) tik do posjeda slobodne varoši jedan komad zemlje, koji je jamačno prije pripadao zagrebačkomu županu Vanleginu, uz taj uvjet, da kaptol ondje podigne o svom trošku što jaču utvrdu. I zaista je kaptol poslije na darovanom prostoru sagradio jaku kulu, koja se god. 1392. zove Popov turanj (Popowturn), i radi koje je često bilo oštrih sukoba izmedju kaptola i kraljevske slobodne varoši. Malo zatim darovao je kralj Bela IV. zagrebačkom biskupu Filipu, nasljedniku Stjepana II., neku prostoriju u gori Medvednici, gdje je biskup s pomoću kaptola god. 1249. stao podizati grad, koji su po gori prozvali Medvedgrad. God. 1254. bio je Medvedgrad već posve dogradjen sa svima kulama, prostranim dvoranama, kapelom sv. Jakova i s golemim svojim platnom ili prednjim zidom. U poznije vrijeme bio je Medvedgrad kamen smutnje izmedju zagrebačkih biskupa, hrvatsko-ugarskih kraljeva i raznih velikaških porodica, a podjedno je iz toga grada prijetila vječita opasnost slobodnoj kraljevskoj varoši na brdu Gradcu.

Medjutim kao da je sam kralj Bela IV. prvi htio pogaziti povlasti, podijeljene gradjanima slobodne varoši na Gradcu.

Imenovao je naime nekoga kneza Arčina (comes Archynus) potestatom ili sudcem varoškim. Gradjani su iznijeli na to pred kralja zlatnu bulu ili povelju njegovu, po kojoj je općinu zapadalo pravo, da slobodno bira sebi v e s n i k a (maior villae) ili sudca. Kralj je na to novom poveljom od god. 1266. dokinuo imenovanje Arčinovo i ponovo općini zajamčio slobodni izbor sudca. Poučeni time zahtijevaju gradjani, da im kralj ponovo potvrdi i ostale ustanove zlatne bule, to više, što bijahu za minule dvadeset i četiri godine zidine oko svoje varoši podigli i druge utvrde sagradili, te tako glavni uvjet ispunili, uz koji im bijaše kralj zlatnu povelju izdao. I zaista je Bela IV. novom poveljom od 23. studenoga 1266. sve odredbe zlatne bule ponovo potvrdio, „jer su utvrdjujući varoš, gradeći svoje kuće i prenoseći onamo druga zdanja (alias edes) imali znamenite troškove, neprestane muke i premnoge štete, izlažući se u ono vrijeme čestim pogiblima i nedaćama za čast kraljevu ili hercegovu". Dne 1. ožujka 1267. oprosti opet kralj gradjane od plaćanja daća i tridesetine širom svoga kraljevstva.

Slobodna je kraljevska varoš stala odsad sve više napredovati. God. 1273. sastao se u njoj prvi poznati nam slavonski sabor pod banom Matejem. God. 1288. spominje se prvi po imenu poznati starješina ili sudac varoški; bio je to Jelen, sin Urošev. God. 1291. borave u varoši za starješine Katarina zagrebački župan Hoduš i sinovi bana Stjepana, koji je u varoši imao svoju vlastitu palaču, koju je god. 1288. darovao nekomu knezu Gilionu.

Što se je više dizala slobodna varoš na Gradcu, sve je jače bilo takmenje izmedju nje i općina kaptolsko-biskupskih. Na koncu XIII. stoljeća došlo je već i do krvavih sukoba izmedju Gradca i Zagreba. Ti su sukobi uz neke stanke trajali više stoljeća, te bi se mogla debela knjiga napisati o svima borbama. Redovno su borbe započele radi mjesnih interesa, kao radi kule Popov turanj, radi mlinova na Medvednici ili Cirkveniku, ili radi različnih daća (pijacovine, filarštine, postave), ili radi trga na Kaptolu; no trvenje radi tih stvari izrodilo se često u političke opreke, te su rijetko kad Zagreb i Gradac bili složni, kad se je radilo o sudbini čitavoga kraljevstva. Koji put bi se umješali u te borbe još i gospodari i kastelani Medvedgrada, pa se na obalama potoka Medvednice ili Cirkvenika zaista toliko krvi prolijevalo, da ga je po svjedočanstvu Krčelićevu još u XVIII. stoljeću puk nazivao K r v a v i m p o t o k o m (Medvenschicza vulgo Kervavi potok).

Prve su žestoke borbe izmedju Gradca i Kaptola planule za posljednjega Arpadovića Andrije III. (1290.—1301.), kad su gradjani Gradca stajali uz ovoga kralja, a kaptol s biskupom uz Anžuvinca Karla Roberta. Ali kad je knez Juraj Šubić na kraju god. 1300. doveo mladoga Karla Roberta u Zagreb, a kralj je Andrija III. malo zatim (14. siječnja 1301.) umro, priznali su i gradjani slobodne varoši Gradca Anžuvinca za kralja. Uza sve

to borbe izmedju Gradca i Kaptola potrajaše i dalje, osobito oko god. 1318., te se svršiše tek god. 1339. nagodom medju općinama.

Baš je za Anžuvinaca lijepo napredovala slobodna općina na brdu Gradcu. Kralj Karlo Robert potvrdio joj je u više mahova stara prava i povlasti (14. listopada 1322., 8. ožujka 1324., 8. kolovoza 1329.), pače je god. 1335. dao u varoši graditi kraljevsku palaču (domus regalis, pallacium regis), gdje će prebivati hercezi čitave Slavonije, pa i sam kralj, kad bude dolazio u varoš. Kraljevska je palača stajala izmedju današnje gimnazije i vatrobranskog tornja (bivša kuća Vranicani-Buratti). Uz kralja ugadjao je varoši i tadanji ban Mikac Prodavić (1325. do 1343.), koji bijaše do kraljevske palače podigao i bansku palaču za sebe.

U prvoj je polovici XIV. stoljeća bila slika varoši Gradca i Zagreba po prilici ovaka. Tlocrt slobodne varoši Gradca bio je nalik na trokut, kojega se temeljnica podudarala s današnjim Strossmayerovim (južnim) šetalištem, a vrh dopirao do današnjega Vrazova šetališta (sjeverne promenade). Trokut bio je opasan čvrstim zidovima i kulama, a uz vanjsku stranu zidova bili su opkopi (promenada tada nije bilo). Jedan (južni) zid sterao se duž današnje Strossmayerove promenade od jednoga kraja do drugoga sve do silaska u Mesničku ulicu, drugi (istočni) zid tekao je od istočnog kraja Strossmayerove promenade ravno do Kamenih vrata i dalje izmedju današnje Opatičke i Duge ulice sve do Vrazova šetališta i astronomskog opservatorija; treći (zapadni) zid napokon protegao se od zgrade kr. financijalnoga ravnateljstva Demetrovom i Visokom ulicom do Pongračeve kuće na ulazu u Tuškanec. Na zidovima je bilo više kula, od kojih su preostali do danas vatrobrani toranj na Strossmayerovoj promenadi, u kuću ugradjena kula tik do Kamenitih vrata, i napokon kula u kući grofova Jelačića u Demetrovoj ulici. Čini se, da su prvobitno iz utvrdjene varoši vodila samo dvoja vrata: Kamena ili Vlaška vrata ili dveri (porta lapidea, latina) na jugoistok prema Vlaškoj Vesi, i Mesnička vrata (porta carnificum) izmedju južnoga i zapadnoga zida (kod današnjega vrta Pongračeve kuće) na jugozapad. Tim su vratima pridana bila oko god. 1335. Mala poljska vratašca ili dverce (na žvercih, na žvircih, portella campestris seu ad campum ducens) u sredini južnoga zida tik do kraljevske palače. Ta su vrata bila tako uska, da je njima tek konj mogao bez ozlede proći, a vodila su s brda na ravnicu ili polje. God. 1383.—1392. spominju se četvrta vrata, naime Nova vrata (porta nova) kod Popova turnja na sjevernoj strani grada. Napokon u to vrijeme ili nešto poslije nalazimo još neka malena vratašca izmedju Kamenih i Novih vrata, zvana obično Surove dverce (portella parva, ab oriente sita, surowe dwercze vulgo apellata), koja su vodila na istok k potoku Medvednici i samostanu Franjevaca. Gradjani su

morali pomno čuvati ključe tih vrata, te je općina god. 1429. izdala poseban statut, kako će to vršiti. Baš se iz toga statuta razabira, da se je varoš iznutra dijelila na devet kotara s isto toliko skupina kuća. Te su se kućne skupine zvale otoci (insulae), a bile su odijeljene trgom (forum) usred varoši i ulicama (platea), koje nijesu imale zasebnih imena. Po statutu od god. 1429. čuvali su ključe Kamenih vrata gradjani osmoga, devetoga i prvoga otoka, ključe Poljskih vratašca gradjani sedmoga, šestoga i petoga otoka, ključe Mesničkih vrata gradjani četvrtoga otoka, ključe Novih vrata gradjani trećega otoka, a ključe Surovih dveraca gradjani drugoga otoka. Podjedno se iz ovoga rasporeda doznaje, da su se otoci (insulae) nizali oko trga od sjeverne strane Kamenih vrata (prvi otok) do južne (deveti otok). Potvrda, da se je varoš dijelila na devet otoka, nalazi se još u jednom popisu daće (taxa) od god. 1368., gdje su popisane i sve kuće (curiae) u tim otocima, kao i gospodari i stanari njihovi.

Usred varoši na trgu dizala se župna crkva sv. Marka (ecclesia sancti Marci in castro Grecensi). Ona se prvi put izrijekom spominje u popisu župnih crkvi zagrebačke biskupije od god. 1334.; no čini se, da je stajala već u polovici XIII. stoljeća, jer je kralj Bela 21. ožujka 1256. posebnom poveljom dozvolio gradjanima, da po osam dana prije i poslije praznika bl. Marka evangjelista sajam obdržavaju. Jamačno je već u 14. stoljeću bio glavni ulaz u crkvu s južne strane, gdje se i danas još ističe krasni gotski portal (porta insignis) od kamena, koji dopire do krovnoga vijenca, a urešen je ornamentikom od lišća, dok su u uložnicama smješteni kipovi dvanaestero apostola, Spasitelja, bl. djevice Marije i sv. Marka s krilatim mletačkim lavom. Da li je u ono vrijeme u samoj varoši bila još koja crkva ili kapela, ne znamo. God. 1377. spominje se doduše u jednoj sumnjivoj ispravi crkva (ili kapela) sv. Katarine, koja se dogradjuje; ali pouzdanijih vijesti ima o njoj tek iz XV. stoljeća (1413., 1430., 1436. i 1473.). Bit će da je pripadala samostanu redovnika sv. Dominika u Vlaškoj Vesi.

God. 1353. i 1354. boravio je u kraljevskoj palači u Gradcu slavonski herceg Stjepan, brat kralja Ljudevita I., zajedno sa svojom ženom Margaretom (Anom) i djecom Ivanom i Elizabetom. Umro je 9. kolovoza 1354,, te je po svoj prilici bio sahranjen u stolnoj crkvi sv. Stjepana. God. 1369.—1372. živio je opet u Gradcu herceg Karlo Drački prije svoga odlaska u Zadar i Napulj. Hercezi medjutim nijesu nimalo utjecali u upravu kraljevske slobodne varoši, već je općina vršila svoje pravo samouprave. Svake su godine na dan sv. Blaža (3. veljače) birali gradjani svoj magistrat. Na čelu magistrata i svoj općini bio je varoški starješina ili vesnik (maior villae, villicus), prozvan takodjer i varoškim sudcem (iudex civitatis), jer mu je najzamašnija bila sudačka vlast. Uz sudca se biralo u magistrat još osam prisežnika (iurati, iurati cives), koji su s njime vršili sudačke i

upravne poslove. Napokon su gradjani svake godine birali još i vijećnike ili zastupnike (consiliarii), u XIV. stoljeću po dvadeset, a od god. 1437. po dvadeset i četiri, koji su sačinjavali varoško zastupstvo. Izbor sudca, prisežnika i vijećnika vršio se je ili u varoškoj kući (in praetorio seu in domo consistoriali civitatis Montisgrecensis, in consistorio communitatis) ili na trgu sv. Marka; glasovalo se usmeno i poimence. Izabranoga je sudca morao potvrditi kralj; tek nakon kraljeve potvrde polagao je sudac zajedno s prisežnicima u crkvi sv. Marka na žrtveniku sv. Križa propisanu prisegu, nakon koje bi mu predali žezlo kao znak sudačke vlasti i k tomu varoške ključe. Izmedju varoških činovnika bio je najprvi kapitan i uza nj kastelan ili porkolab; onda bilježnik (iuratus notarius), koji je redovito obavljao i službu varoškoga učitelja (magister scholae); i napokon varoški odvjetnik (fiscus civitatis), koji je bio tužitelj pred varoškim sudom u kaznenim parnicama protiv gradjana i ostalih varoških žitelja, a podjedno je varošku općinu zastupao u njezinim gradjanskim parnicama. Spominje se još i dekan prisežnika (decanus iuratorum, magister civium) kao pročelnik njihov.

Na obroncima i podanku brda Gradca, a izvan zidom ogradjene varoši, steralo se podgradje (suburbium), koje se je takodjer pribrajalo varoškoj općini. Podgradje se je dijelilo na Njemačku ili Šoštarsku Ves (vicus Teutonicorum seu sutorum), koja je zapremala istočnu stranu današnje Duge ulice i sjeverno krilo Jelačićeva trga uz desnu obalu potoka Medvednice (Medvešćaka, Cirkvenika) sve do vrela (zdenca) Manduševca u današnjoj Bakačevoj ulici; zatim na Novu Ves varošku (nova villa civitatis), koju su u XV. stoljeću počeli nazivati Lončarskom ulicom ili Ilicom. Ta je Ilica dobila svoje ime po potoku Ilici (fluvius Ilicza god. 1431.), koji je primao vodu od izvora Ilice (fons Ilycza 1436., puteus scaturiens Ilicza god. 1429.) ispod vinorodnoga brda Ilice (mons Ilycza god. 1437.) negdje varoši na zapadu (kapela sv. Roka stajala je u XVII. stoljeću „in colle Villicza dicto“); od izvora svoga tekao je potok dolinom medju brdima (vallis Illyckydol vocata god. 1473.), a onda je prelazio u ravnicu (campus) ispod južnoga obronka brda Gradca. Još i danas nalaze, kopajući dublje temelje kućama u Ilici, tragove nekadanjemu koritu toga potoka.

U podgradju je stajala takodjer već god. 1334. posebna župna crkva sv. Margarete ondje, gdje je danas pravoslavna crkva. Inače je podgradje bilo dobro naseljeno, naročito Njemačka ili Šoštarska Ves, kako se to razabira iz popisa daće od god. 1368., koji bi sastavljen za varoškoga sudca Petra, sina Donatova. Baš radi toga, što je Njemačka Ves bila dobro naseljena, dobila je poslije zasebnu župnu crkvu sv. Martina, koja se prvi put spominje god. 1380. Stajala je negdje uz desnu obalu potoka Medvednice izmedju zdenca Manduševca i varoškoga kupališta, koje je opet bilo blizu mosta „Pisani most“ (poslije Krvavi most).

Slabije je poznata u to vrijeme kaptolska varoš u Zagrebu. Jezgra su njezina bili biskupovi dvori s novom stolnom crkvom sv. Stjepana, koju bijaše započeo graditi biskup Timotija (1262. – 1287.), ali u XIV. stoljeću nije još bila gotova (svetište s objema apsidama i sakristijom bilo je posve gotovo, pročelje i zvonici polagano se podizali). Na jugu stolnoj crkvi stajala je manja crkvica sv. Stjepana prvomučenika, koju je bio biskup Stjepan II. namah nakon tatarske provale na brzu ruku podigao, da se u njoj vrši služba Božja, dok se razvaljena stolna crkva obnovi. Ta malena crkvica postoji djelomice još i danas; ugradjena je u nadbiskupske dvore, te služi za dvorsku kapelicu. Napokon je tik pred stolnom crkvom na zapadu stajala kaptolska župna crkva sv. Emerika. Spominje se već god. 1334. kao manja crkva za razliku od veće stolne (ecclesia beati Emerici Zagrabia ante ecclesiam maiorem). Po ravnjaku stolnoj crkvi na sjeveru nizali su se dvorovi kanonika (curiae canonicales), kojih su bila 32. Po kanoničkim dvorovima prozvan bi i sam ravnjak Kaptolom ili Kanonička Ves (vicus canonicorum). Uza zbor kanonika bio je na kaptolu od god. 1269. po prilici i zbor prebendara (kalendinum prebendariorum). Osim kanonika i prebendara spominju se na Kaptolu ili tik do njega takodjer i samostani. Najstariji je samostan bio jamačno onaj Templara ili Božjaka. Kaže se, da je taj samostan s crkvom sagradio još biskup Prodan oko 1181. – 1185., te da je oboje stajalo negdje izmedju današnje zvonoljevnice i kapelice sv. Dizme. Ali samostan Božjaka ukinut bi zajedno s čitavim redom već god. 1312. U drugoj polovici XIII. stoljeća (oko god. 1280.) nastanili su se na Kaptolu i redovnici sv. Franje ondje, gdje je još danas njihov samostan s crkvom. Napokon su se doselili oko god. 1315. i redovnici Cisterčani (po crnobijelom odijelu prozvani od puka Srakari) iz svoga samostana na otoku Sv. Jakova kod Save (danas selo Opatovina kod Save u Vrabečkoj župi) u zagrebački Kaptol, te su uz postojeću već stariju crkvicu sv. Marije sazidali samostan, kojega zgrada i danas još stoji. Da li je uz brojno svjetovno svećenstvo i redovnike bilo tada na Kaptolu i gradjanstva, ne da se ustvrditi; izvjesno je samo, da su kanonici i prebendari imali službenika (činovnika, dvorjanika i kmetova). Jamačno je za svoje podanike imao kaptol svjetovnoga sudca (iudex seu iusticiarius saecularis).

Zemljište Kaptolu na sjever prema Zagrebačkoj gori pripadalo je još od kralja Ladislava kanonicima, ali je bilo slabo ili nikako naseljeno. Sredinom toga zemljišta prolazila je cesta, koja se napokon na dva traka dijelila: jedan je vodio do Mirogoja i Remeta, a drugi do Medvedgrada. God. 1344. dne 9. rujna izdade zbor kanonika statut, kojim odredi, da se to zemljište naseli, pa već unapred ustanovi dužnosti, povlasti i prava gradjana, koji bi se ondje naselili. Glavna je povlastica bila, da novi

općinari ili gradjani mogu svake godine 1. svibnja birati svoga sudca. Tako nastade nova općina Nova Ves (Nova villa capituli) ili Lepa Ves (Lepawez), koja je već za tri godine brojila toliko stanovnika, da je odlični arcidjakon gorički Ivan mogao godine 1347. o tom poraditi, da se u njoj osnuje posebna župa s crkvom sv. Ivana Krstitelja. Crkva je bila već nakon godine dana gotova, a prvim je župnikom novoveškim postao Blaž, nećak arcidjakona Ivana.

Dok su Kaptol i Nova Ves pripadali kanonicima, bila je Vlaška Ves biskupska varoš. U njoj je vršio vlast biskup i njegov (dvorski) sudac, kojega je on sam namještao. Vlaška je Ves imala svoju zasebnu župu s crkvom sv. Antuna. Gdje je crkva stajala, nije još utvrdjeno.

To je po prilici slika srednjevjekovnoga Gradca i Zagreba u polovici XIV. stoljeća za kralja Ljudevita I. Velikoga. Po njegovoj su smrti († 1382.) planule opet žestoke borbe izmedju kraljevskoga slobodnoga Gradca i biskupsko-kaptolskoga Zagreba. Slobodna je varoš stajala uz Ljudevitovu kćer Mariju i njezina muža kralja Sigismunda, dok je biskup Pavao Horvat bio kolovodja stranke, koja se borila za Karla Dračkoga i sina mu Ladislava. Kad je potonja stranka u svibnju 1387. nastradala, te se kraljica Marija oslobodila sužanjstva u Novigradu, pohitala je kraljica preko Senja u varoš na brdu Gradcu, gdje se je 4. srpnja sastala sa svojim mužem Sigismundom. Slobodni Gradec, „koji sve varoši nadvisuje sjajem vjernosti kao mjesec zvijezde", proslavio je taj sastanak „velikim slavljem" (magna sollemnitate.) Malo zatim planuše opet borbe izmedju slobodne varoši i novoga biskupa Ivana Smila, uz kojega je pristajao i Kaptol. Nakon krvavih sukoba medju strankama mislio je biskup pomoći sebi tako, da je slobodnu varošku općinu 8. siječnja 1397. udario crkvenom kletvom ili interdiktom. Ali je općina umjela poraditi, da je već 12. travnja u crkvi sv. Marka svečanim načinom bila kletva s nje skinuta, te ona opet primljena „u krilo sv. matere crkve i u zadrugu vjernika Kristovih".

Novi se sukobi izmedju Gradca i Kaptola pojaviše god. 1422. radi Popova turnja. Te sukobe upotrebiše Celjski knezovi, od god. 1436 gospodari Medvedgrada, koji su po svom kapitanu Vilimu Stammu zadavali varoši silnih jada. Kroz dvadeset godina (1436. – 1456.) patio je Gradec ljuto od nasilja Celjskih knezova (Friderika i Ulrika), koji su u samoj varoši podigli kulu, te su iz nje zatirali nevoljne gradjane. Tek nakon silovite smrti posljednjega celjskoga kneza Ulrika u Beogradu († 1456.) odlanu i Gradcu i Zagrebu.

Za kralja Matijaša Korvina svanuše varoši na brdu Gradcu bolji dani. Kralj Matijaš (1458.—1490.), velik protivnik silovitih velikaša, ugadjao je u opće varošima. U varoš na brdu Gradcu dolazio je više puta (1466., 1480.); pače je na početku godine 1481. ostao u njemu puna tri mjeseca (siječanj, veljaču i ožujak).

Uza nj je bila i žena mu, mlada i ponosita Beatrica. Kralj je osobito radio u prilog gradjanskim cehovima. Godine 1466. u kolovozu za boravka svoga u varoši potvrdio je pravila cehu krznara, uzdara i remenara, kojemu god. 1480. pristupiše i sedlari. Jednako je kralj u istoj prigodi potvrdio i šoštarski ceh.

Baš za kralja Matijaša prijetila je i Gradcu i Zagrebu — nakon propasti kraljevstva bosanskoga god. 1463. — nova pogibelj od turske sile. I zaista su Turci već god. 1469. prvi put ozbiljno zaprijetili objema općinama. Te godine, u subotu poslije Miholja (5. listopada), probudila je u kasno doba noći zagrebačko pučanstvo užasna vika i vapaj u pomoć, što ga dizahu kmetovi i plemići, koji bijahu preko Save pribjegli iz Turopolja. Oni su plačući pripovijedali, da su Turci provalili i spalili im sela i kuće, što se je vidjelo i po strašnoj vatri onkraj rijeke. Bjegunci su još govorili, kako su Turci nakanili prebroditi Savu i naročito orobiti Kaptol i stolnu crkvu. U tolikoj smutnji i strahu prestade u tren stara opreka izmedju Gradca i Zagreba, te gradjani otvoriše vrata svoje varoši, primiše u nju kanonike i ostale žitelje Kaptola, te se svi spremiše na zajedničku obranu. Ali Turaka ipak ne bi, jer ih je zapriječila Sava, koja je od silnih kiša u Kranjskoj kroz noć tako nabujala, da je poplavila čitavu okolicu.

Kako Kaptol nije dosad bio valjano utvrdjen, zamoliše biskup i kanonici kralja Matijaša, da im dozvoli i Kaptol i stolnu crkvu opasati čvrstim zidovima i kulama. Kralj im to dopusti već 17. studenoga 1469., a na to stadoše kroz deset godina utvrde graditi. Da bi imali i dovoljno ljudi, koji će zidove i kule naokolo Kaptola braniti, odlučiše kanonici 2. siječnja 1478., da će svjetovnjacima naseliti Opatovinu, naime onaj kraj, koji se sterao naokolo cistercanskoga samostana. Stanovnici Opatovine dobiše tada po prilici ona prava i povlasti, koja su uživali gradjani Nove Vesi, naročito da svake godine na Gjurgjevdan mogu birati svoga suca. Oko god. 1480. već je Kaptol bio utvrdjen u obliku četverokuta sa četiri zida i više kula (pred istočnim zidom bio jo Ribnjak). Iz utvrdjenoga Kaptola vodila su četvera vrata: Gornja (sjeverna), kojima se prolazilo u Novu Ves; Donja (južna) vodila su u Vlašku Ves i k zdencu Manduševcu; treća (manja) vrata, po imenu Štengice, vodila su na Pisani (Krvavi) most i na Gradec; a kroz četvrta (mala) vrata, nazvana „Podzidom", silazilo se na potok Medvednicu (Medveščak) i pod južni zid, gdje su u slamnim kolibama stanovali ponajviše kmetovi cistercanskoga samostana. Kad su kanonici utvrdjivali Kaptol, zamolili su i Dominikanci u Vlaškoj Vesi kralja Matijaša, da im dopusti u varoši na brdu Gradcu kraj kapele sv. Katarine, koja je njima pripadala, sagraditi samostan. Kralj im to 14. veljače 1473. dozvoli, pa tako se redovnici sv. Dominika malo zatim iz svoga trošnoga i neutvrdjenoga manastira u Vlaškoj Vesi preseliše u varoš na Gradcu.

Zagrebačkomu biskupu Osvaldu Tuzu činilo se, da kaptolske utvrde nijesu dovoljno jake za zaštitu biskupskoga dvora i stolne crkve, koju je on baš tada dogradjivao. Zato je stao pasati dvor i crkvu zidovima i kulama u obliku četverokuta. Ali on umre prije izvršena posla (1499.) ostavivši oporukom 10.000 zlatnih forinti za dogradnju same crkve, a 7000 zlatnih forinti za tornjeve. Nasljednik je njegov Luka Baratin (1500.—1510.) nastavio njegovo djelo, ali utvrde pred pročeljem crkve nije mogao podići, jer je tu stajala župna crkva sv. Emerika, koja se bez dozvole papinske nije smjela rušiti. Zamoli za to god. 1510. papu Julija II., da mu to dopusti; a on će župu prenijeti na cisterčansku crkvu sv. Marije, budući da biiahu redovnici od straha pred Turcima nedavno (oko 1499.) zapustili svoj samostan i crkvu, te se odselili u tudjinu. Medjutim biskup Luka umre prije, nego je stigla papinska dozvola. Kad je ipak došla, zagrebački je kaptol 11. rujna 1511. svečanim načinom ukinuo župnu crkvu sv. Emerika, te sva prava i prihode njezine prenio na bivšu samostansku crkvu sv. Marije.

U to je administratorom zagrebačke biskupije postao kardinal i ostrogonski nadbiskup Toma Bakač-Erdedi. On je povjerio nadzor nad gradnjom zidova i kula oko stolne crkve kanoniku i čazmanskomu arcidjakonu Jurju, koji je taj posao vršio god. 1513.—1521. Utvrde oko crkve sačuvale su se sve do danas, samo je god. 1907. razvaljen prednji (zapadni) zid s braništem u obliku polukule, (koju su pregradnjom poslije pretvorili u podpunu okruglu kulu). Na toj nekadanjoj polukuli (prozvanoj Bakačeva kula) bila su smještena i vrata, a više njih bio je uklesan u kamen grb kardinala Tome i napis: Tho(ma)s car(dina)l(is) Strigon(iensis) a(nno) D(omini) 1517.

Dok su se gradile utvrde oko Kaptola i stolne crkve, a u isto vrijeme popravljale zidine i kule u varoši na Gradcu, malo da se nijesu Gradec i Zagreb pretvorili u ruševinu. Godine naime 1502.; dana 26. ožujka, u dva sata poslije podne poharao je žestok potres obje općine. Bio je tako jak, da je s temelja oborio zvonik župne crkve sv. Marka. Još g. 1511. oprašta kralj Vladislav II. slobodnu općinu na brdu Gradcu od nekoga dijela tridesetine, da tim novcem popravi potresom rasklimane zidove i podigne novi zvonik (in meniis et edificiis . . . alioquin longa vetustate ruinosis, per terremotum proximum magnam ruinam factam fuisse, unam vero turrim penitus collapsam esse). Sudac je varoški bio baš te godine 1511. znameniti putnik i pisac Feliks Petančić (Felicis Pettancij filii Deodati).

Medjutim ni potres ni Turci nijesu toliko naudili općinama, koliko domaći razdor nakon katastrofe na Muhačkom polju (1526.). Varoš na brdu Gradcu bijaše se priklonila Habsburgovcu Ferdinandu I., dok je biskup Šimun Erdedi, sinovac kardinala Tome, stao uz Ivana Zapolju. Tako su uzbjesnile žestoke borbe oko Gradca i Zagreba god. 1527. do 1529. U proljeću 1529. bijaše

biskup Šimun Erdedi, imenovan od Zapolje banom hrvatskim, skupio čete čitave Slavonije, u svemu više tisuća ljudi, pa se u lipnju utaborio ispod varoši Gradca, koju je uz domaće gradjane branilo 700 od Ferdinanda poslanih Španjolaca. Utvrdjene varoši nije doduše mogao uzeti, ali zato je čitavo podgradje, Šoštarsku Ves i Ilicu nemilo poharao i popalio (so aber der heut der Bischoff unnder die Stat khumen, hat er die Vorstat gar abprenndt). Kralj je Ferdinand poslao na to iz svojih nasljednih zemalja vojsku od nekih 10.000 ljudi, koju je vodio grof Nikola Thurn, i koja je Šimuna Erdeda prinudila na uzmak. Na to se je njemačko-španjolska vojska oborila na Kaptol i biskupske dvore, koje je branio stari kanonik Ivan Vagerović (Vragović). Kaptol, Nova Ves i Vlaška Ves stradahu nemilo, jedino se održaše utvrde oko stolne crkve i biskupskoga dvora. Na te je Nikola Thurn udarao od 13. srpnja do 8. rujna, kopajući lagume izpod zidova i kula, te pucajući iz lumbarda na stolnu crkvu i njezin zvonik.

Podsjedanje Gradca i Zagreba g. 1529. bila je gotova katastrofa za obje općine. Ostala su pusta podgradia i vesi njihove, a zidovi utvrda rasklimani. Najviše je stradala netom dogotovljena stolna crkva: neprijateljske lumbarde srušile su joj (ako ne posve) zvonik i gornji dio njezina pročelja, lišile je krova i skrhale joj gotski portal. Kroz stoljeća nije se moglo posve nadoknaditi, što je nesrećne te godine propalo.

*

Od XVI. stoljeća stalo se je sve više nazivati Zagrebom ne samo Kaptol s Novom Vesi i Vlaškom Vesi (ulicom), nego i slobodnu varoš na brdu Gradcu. Tako piše knez Krsto Frankapan u jednom pismu god. 1526.: „Samo prosimo kral(j)eva lista na zapovid Slovincem da nas poslušaju, da nam dadu Zagrebci s Gratca, a kanonici s Kaptoloma vzeti nič (nešto) pukaš (pušaka), ako bi bila potriba“. U latinskim ispravama čita se već „civitas Montis Grecensis iuxta Zagrabiam“, poslije pače „civitas Montis Grecensis zagrabiensis“. Medjutim za čitavo je stoljeće glavna briga i Gradca i Kaptola, kako da se obrane od Turaka. Za obranu Zagreba od turske sile podižu kanonici god. 1544. tvrdjavu u Sisku; za što jaču utvrdu u Gradca trse se njegovi gradjani, a g. 1550. i sam kralj Ferdinand I., koji nalaže Ivanu Lenkoviću i Luki Sekelju, da utvrde i posadu u varoši pregledaju, te predlože, šta treba da se učini. Sam sabor hrvatski zaklinje 1557. kralja Ferdinanda, „da bi se udostojao pobrinuti se za svoju kraljevsku varoš na brdu Gradcu, koja je metropola ovih kraljevina (Hrvatske i Slavonije) njegova veličanstva, te da bi ju i dalje milostivo utvrdjivao i jačao, da ne bi nakon gubitka njezina, što Bog odvratio, i ostatci ovoga kraljevstva po njoj propali, te ostalim kraljevinama njegova veličanstva očita

pogibao zaprijetila". I zaista je kralj Ferdinand gradjanima na Gradcu prepustio dužnu tridesetinu, da njom uzdržavaju kule i zidine. Ali gradjani kao da su poslije zanemarili svoju dužnost, jer kralj Maksimilijan II. piše 5. svibnja 1573. zapovjedniku slavonske krajine Vidu Haleku, „kako smo mi sada ... razumili, da (je) to misto Zagreb i ona tvrdja zlo spravna, i po imenu dvi turni i zid vas gol nepokriven, i na mnogih mistih ni štige (skalinâ) na zidu nije, da bi se moglo na zid brzo šetovati i v vrimeno neprijatelju na prvo stati i braniti se". God. 1577, radilo se ća o tom, da se Zagreb (Gradec) učini stolicom vrhovnoga kapitana kako hrvatske tako i slavonske krajine. Bilo je to za biskupovanja i banovanja slavnoga Jurja Draškovića (1563.—1578.), koji je medju inim na Kaptolu podigao sjemenište i školu za bogoslove na onom mjestu, gdje je prije bio dvor (curia) kanonika Franje Filipovića, koji bijaše godine 1570. dopanuo turskoga sužanjstva, te se onda poturčio („Crna škola"). Za banovanja Draškovićeva planula je i seljačka buna pod Matijom Gubcem; ali buntovnici biše 9. veljače 1573. konačno razbijeni, a Matija Gubec namah zatim 15. veljače (valjda na Markovom trgu) pogubljen.

Pored straha pred Turcima trpjela je slobodna varoš na brdu Gradcu nakon odstupa Draškovićeva još od nasilja bana Krste Ungnada (1578.—1584.) i njegova banovca Stjepana Gregorijanca, koji je tada bio podjedno gospodar Medvedgrada. Smutnje su započele već 8. veljače 1578. za same instalacije bana Ungnada, kad je banovac Stjepan Gregorijanec ulazio noću s Kaptola u varoš, pa tom prigodom izmrcvario pred Kamenim vratima gradjanina i zlatara Petra Krupića, koji je čuvao ključe vrata, te ih i zatvarao. Na koncu godine 1579. poslaše gradjani pred kralja Rudolfa II. literata Ivana Jakopovića kao svoga poslanika, da potanko izloži sve tegobe i tužbe na bana i banovca. Najviše je gradjane boljelo, što je ban Ungnad javno govorio, da nije samo njihov ban i kapitan, nego takodjer i kralj, te što im je zapovjedio, da za vrijeme sabora i banskoga suda moraju varoška vrata držati otvorena ne samo po danu, nego i po noći. Ako je kralj zaista podijelio banu toliku vlast, kako je on prisvaja, ne će gradjanima preostati drugo, nego se raseliti, te varoš praznu i pustu ostaviti. Borbe sa Stjepanom Gregorijancem trajale su i nakon odstupa Ungnadova. Sred njih javio se je žestok potres u noći izmedju 15. i 16. rujna 1590., te je uzdrmao Medvedgradom tako, da ga je Gregorijanec morao zapustiti i preseliti se u svoje dvore u Šestinama.

God. 1591. prijetila je turska sila Zagrebu jače nego ikad prije. Bilo je to, kad je Bosnom vladao beglerbeg Hasanpaša Predojević. U to je vrijeme Zagreb s Kaptolom bio zbiralištem brojnih četa i vojvoda iz svih zemalja kralja Rudolfa II. Već prije bijahu redovnici Dominikanci ostavili slobodnu varoš, pa je sada hrvatski sabor 5. siječnja 1592. odredio, da se zapuštena

crkva sv. Katarine i kuće oko nje upotrebe za skladišta hrane i druge ratne zaire. Kršćanska vojska održala je doduše 22. lipnja 1593. kod Siska sjajnu pobjedu nad Turcima, u kojoj je poginuo i Hasanpaša, ali već 28. kolovoza iste godine osvoji nova turska vojska pod rumelijskim beglerbegom utvrdjeni Sisak i prokrči tako sebi put ravno do Zagreba. Dne 9. rujna piše zagrebački prepošt i potonji biskup Nikola Selnički pismo Davidu Ungnadu, pa mu javlja, kako su Turci 8. rujna prešli Savu, poharali gusto naseljena mjesta oko Božjakovine i Kraljevca blizu Zagreba, te do 5000 duša poveli sa sobom u sužanjstvo. „Sada prijete Turci", javlja on dalje, „da će Zagreb podsjesti i čitavo kraljevstvo opustošiti. Ovdje (u Zagrebu) nema gotovo nikakve posade, izuzevši malo njemačkih pješaka svi su drugi kući pobjegli". Turci su se zaista primakli Zagrebu na jednu milju, ali se ipak nijesu usudili na nj udariti. *Turaka pod zidinama općina Gradca i Kaptola nije ni sada ni ikad poslije bilo.* Bojevima naime oko Petrinje i sjajnom obranom njezinom (19. i 20. rujna 1596.) minula je turska pogibelj i za Zagreb.

Od propasti Bosne pa do pada Bihaća (1592.) bijaše sva sila naroda (plemića i kmetova) iz južne Hrvatske prebjegla na sjever u Slavoniju, te se naročito naselila u Turopolju. Brojne su porodice opet dolazile iz Turopolja u Zagreb, u varoš na brdu Gradcu, koji se tako gotovo posve pohrvatio. Ali već u drugoj polovici XVI. stoljeća javljale su se u varoši često smutnje izmedju gradjana, naročito kod godišnjeg izbora sudca, prisežnika i zastupnika. To dade povoda tadanjemu tovarniku, grofu Tomi Erdedu, da uznastoji, kako da se dosadanje posve demokratsko vladanje u kraljevskoj slobodnoj varoši promijeni. Njegovom je pobudom prihvatila općina god. 1609. *novi statut*, kojemu je bila poglavita ustanova, da se odsad biraju mjesto prisežnika *senatori* izmedju „odličnih, mudrih i obzirnih gradjana", koji će vršiti svoju čast do smrti ili bar kroz više godina dotle, dok ne budu s opravdanih razloga riješeni. Sudca će birati i dalje općina, ali sudcem može biti izabran samo jedan izmedju dvanaest senatora. Očito se novim statutom nastojalo potisnuti demokratsko vladanje, te osigurati vlast nekojim odabranim porodicama u varroši. No protiv toga se podiglo ostalo gradjanstvo, te je došlo do novih sukoba, koji su se svršili tim, da je statut nekim reformama g. 1618. dopunjen i pooštren. Nezadovoljnike, koje je vodio uzdar Gregorije Tepečić, podupirao je tadanji ban Nikola Frankopan, pa tako je g. 1619. došlo do žestokih opreka izmedju njega i slobodne općine. Za tih smutnja dao je ban varoškoga sudca Mihajla Vernića zasužnjiti, a odvjetnika Ivana Krušelja na Grebengradu pogubiti (u rujnu g. 1621.).

No već slijedeće godine 1622. morao se je ban Nikola Frankopan zahvaliti, na što bi Gregorije Tepečić iste godine u studenom ili prosincu radi počinjena krvoprolića s nekoliko svojih

drugova pogubljen. Statut pak od 1609. i reforma njegova od 1618. vrijedila je i dalje.

Naporedo s uvodjenjem novoga statuta nastoji se na početku XVII. stoljeća oko toga, da se u varoši na brdu Gradcu provede protureformacija. To nastojanje podupiru i grof Tomo Erdedi i gorljivi biskup Šime Bratulić (1603.–1611.). U varoši na brdu Gradcu nije doduše nikad živjela zasebna vjerska općina evangelička, kao u drugim varošima, ali je medju žiteljstvom bilo dosta privrženika Luterovih i Kalvinovih. Izmedju njih se isticao osobito literat Benedikt Blažeković, kojega je zagrebački biskup 5. svibnja 1601. tužio kralju Rudolfu II., da je opak Kalvinac (perversus Calvinista), pa da gradjanstvo ne samo na bludnje zavodi, nego ga i protiv svećenstva buni, da mu posjedovanja razgrabi. Značajno je, da je baš taj Blažeković pred smrt (1604.) svjetovao svoje sugradjane, da pozovu u svoju varoš Isusovce. Već 6. siječnja 1606. javlja hrvatski Isusovac Ivan Mišljenović iz štajerskoga Gradca tadanjemu sudcu kraljevske slobodne općine na brdu Gradcu Baltazaru Vlahoviću, šta je sve učinjeno, da se družbi Isusovoj dozvoli nastaniti se u Zagrebu; a 28. listopada iste godine 1606. došla su prva dva Isusovca (Slovak Ivan Zanić i Hrvat Petar Vragović), te su se najprije nastanili u domu sudca Vlahovića i vršili službu Božju u nekoj crkvici sv. Marije, koja je nekad pripadala nekim inače nepoznatim koludricama. No umah zatim ustupila im je općina s kraljevom dozvolom zapuštenu crkvu sv. Katarine i do nje nekadanji samostan Dominikanaca, gdje su Isusovci već u svibnju 1607. otvorili prvu gimnaziju u varoši. Kako je isusovačka naučna metoda u ono vrijeme bila izvrsna i glasovita, pohitala je mladež iz čitave zemlje k njima u školu. Gimnazija je njihova g. 1609. imala već 260 učenika, g. 1611. opet 300, a 1614. čak 330. Uz gimnaziju su osnovali Isusovci poslije i akademiju, u kojoj se je naučala filozofija i bogoslovija. Napokon su uredili za djake, koji su polazili gimnaziju i akademiju, takodjer seminarij sv. Josipa (današnji kr. plemićki konvikt), za koji su prve zaklade odredili nesrećni odvjetnik Ivan Krušelj (1621.) i njegov ljuti protivnik, knez Nikola Frankopan (1634.). Uza školu bavili su se Isusovci poglavito poučavanjem u vjeri katoličkoj i osnivanjem pobožnih bratovština. Same god. 1614. obratili su 28 gradjana, koji su dosad bili potajni Lutorani, a suviše još i dvije odlične plemićke gospodje i jednoga mladoga plemića.

Tek što su se Isusovci udomili u varoši, budu u nju primljeni Kapucini (1618.—1628.). Njima je darovano zemljište uz južni varoški zid, koje je nekad pripadalo spomenutim već koludricama, i do toga zemljišta crkvica na čast neoskvrnjenomu začeću bl. djevice Marije (danas ženski licej), koju su Isusovci držali, dok nije njihova crkva sv. Katarine bila obnovljena i posvećena (1632.). Kako su Kapucini mogli graditi samostan i po-

praviti crkvu tek od milostinje, dogotovili su samostan istom g. 1650. U njihovoj je crkvi bio na glasu čudotvorni kip majke Božje kod žrtvenika sv. Franje Borgije, zatim krasna slika Majke Božje od kapucina umjetnika, slikana 1632. u Mletcima.

Napokon su se uselile u varoš i koludrice sv. Klare ili Klarise, kojima su osobito ugadjali grof Gašpar Drašković i drugi hrvatski velikaši i radi toga, što su brojne djevojke plemićke našle u samostanu zaklona, i što su se opatice bavile poukom ženske mladeži. Prve su Klarise došle iz samostana u Požunu 5. travnja 1645. u grad Klenovnik, koji je pripadao grofovima Draškovićima. Bile su to priorisa Elizabeta Marijana Nagy, sestre Ursula Cecilija Drašković, Marija Terezija Dobrosovszki i Beatrica Magasparti, dalje lajika Elizabeta Hortulana Peršić, i napokon dvije djevice, po imenu Katarina Rozalija Keglević i Katarina Emerencijana Medjurečki. Slijedeće god. 1646, preselile su se u Zagreb, gdje su stanovale u kući Doroteje Vragovićeve. Dne 6. svibnja 1647. položen bi temelj njihovu samostanu tik do Popova turnja (gdje je danas kr. državna blagajna), koji bi g. 1650. dovršen, tako da su se 15. srpnja mogle u nj useliti. Crkvu sv. Trojstva (gdje je danas kralj. stol sedmorice) počele su graditi 24. srpnja 1658.; g. 1669. bila je crkva gotova, te ju je 26. listopada 1670. zagrebački biskup Martin Borković svečano blagoslovio. Ulica, u kojoj je stajao samostan i crkva Klarisa, prozvana bi Opatička ulica.

Uz crkve i manastire gradili su onih godina i nove svjetovne zgrade. Tako je varoški sudac (po zanimanju ljekarnik) Jakov Gašparin (Gasparinus) god. 1615.—1616. podigao novu varošku kuću ili vijećnicu (domus senatoria). Jednako je umni i za narodnu prosvjetu oduševljeni protonotar hrvatskoga kraljevstva Ivan Zakmardi od Diankovca g. 1651. obnovio posve zanemareni i rasklimani „Popov turen", prigradivši mu dvokatnu zgradu za dječačku i djevojačku školu.

S kraljevskom varoši na Gradcu natjecali su se i biskupi zagrebački, sve korjeniti Hrvati, da podignu kaptolsku i biskupsku varoš. Bili su to biskupi: Petar Domitrović (1611.—1628.), Franjo Hasanović Ergeljski 1628.—1637.), Benedikt Vinković (1637.—1642.), Martin Bogdan (1643.—1647.), Martin Borković 1667. 1687.) i Aleksandar Mikulić od Brokunovca (1688.—1694.). Oni su mnogo činili za obnovu i uredjenje stolne crkve i svojih biskupskih dvorova, a povoda su im za to dale elementarne nesreće, naročito požari.

Već za biskupa Petra Domitrovića stiže stolnu crkvu sv. Stjepana velika nesreća. God. 1624. naime, na sam drugi dan Duhova dne 27. svibnja udario je u 9 sati u noći grom u crkvu, koja je iza god. 1529. bila privremeno pokrita samo drvenim krovom, a tako joj je isto razvaljeni zvonik bio zamijenjen drvenim. Zvonik je izgorio, te su se sva zvona rastalila; jednako je progorio krov, te je na svod svetišta pao golemi željezni križ,

koji je svod probio. Na to se je silna vatra i žeravica sasula u svetište. Tu su izgorjele skupocjene zavjese, kanonička sjedala i glavni žrtvenik. Bilo je štete preko 30.000 forinti. Biskup Domitrović, koji se bio već istrošio obnovom dvorske kapelice u čast sv. Stjepanu prvomučeniku i prigradnjom uz Bakačevu polukulu, pa i obnovom zgrade uz južni dio zapadnoga ogradnoga zida, napokon i obnovom istočnoga zida, nastojao je dobrovoljnim prilozima skupiti sredstva za popravak stolne crkve. Kralj je Ferdinand II. doznačio već 13. srpnja 1624. iz dvorske blagajnice 1000 talira, kraljica je Eleonora darovala krunitbeni dar, što su joj ga imale dati kraljevine Hrvatska i Slavonija; nadalje je kaločki nadbiskup obećao 1000 forinti, a ban grof Juraj Zrinjski poklonio je uz 200 talira sav lijes za gradnju. No tek za biskupa Hasanovića Ergeljskoga bi crkva toliko popravljena (svetište), da ju je bosanski biskup i kanonik zagrebački Ivan Tomko Marnavić mogao posvetiti 19. prosinca 1632. Ergeljski je na to dao graditi zvonik crkveni (graditelj Ivan Albertal), ali taj bi dovršen istom god. 1641.—1644. za njegova nasljednika Benedikta Vinkovića. Vinković je htio obnoviti i biskupski dvor, jer kako se je god. 1638. tužio papi Urbanu VIII., nije u dvoru bilo ni jedne zgodne dvorane za stanovanje (residentiae episcopalis, quae unam domum commodam non habet pro residentia episcopi). Svakako je Vinković mnogo potrošio (magnae expensae) za biskupski dvor.

Jedva su tako nekako crkva i dvor bili obnovljeni, zadesi ih za biskupa Martina Bogdana nova nesreća. Dne 29. ožujka 1645. porodio se u varoši na Gradcu u 10 sati po noći užasan požar, koji je potpirivan jakim proljetnim vjetrom uništio gotovo polovicu slobodne varoši, naročito župnu crkvu sv. Marka (zvonik se porušio do polovice), crkvu sv. Katarine s isusovačkim kolegijem i školama. Požar je zahvatio i Kaptol i Vlašku Ves. Na Kaptolu je izgorio samostan Franjevaca, sve kanoničke kurije osim četiriju, kuće gradjana u Opatovini, a napokon i biskupski grad i stolna crkva. Tu je nastradao čitav crkveni krov, onda je vatra prodrla u zvonik, gdje rastalila sva zvona. Isti crkveni svod bijaše od silne vrućine na mjestima jako popucao. Biskup Bogdan i kaptol pregnuše svima silama, da štetu poprave; ali sred toga posla srušio se je u crkvi 27. studenoga 1646. jedan stup, a s njim komad svoda i zida, pa su ruševine uništile krasno pjevalište s orguljama, pet žrtvenika, biskupsku stolicu i kanoničke klupe, što je sve vrijedilo više tisuća forinti. Biskup je Bogdan popravio crkvu i dvor, koliko je mogao; ali je tek biskup Borković dovršio god. 1665. stolnu crkvu po prilici onako, kako se je održala do druge polovice XIX. stoljeća.

God. 1670. za urote Zrinsko-Frankopanske protiv kralja Leopolda I. malo da nije opet planuo razdor izmedju Gradca i Kaptola. Dne 20. ožujka došao je Franjo Krsto Frankopan, šurjak bana Petra Zrinskoga, sa trideset konjanika u varoš na brdu Gradcu, te je izvukavši mač na Markovu trgu zborio govor, u

kojem je gradjane pozvao, da se pridruže buni. Na to se je sastalo varoško vijeće, te je očitovalo banu Zrinskomu svoju odanost i pokornost, „jer hoće da učini ono što i ostala zemlja". Ali se Kaptol po naputku biskupa Borkovića nije odazvao pozivu, već je zatražio trodnevni rok za promišljanje. Bilo bi tada jamačno došlo i do sukoba, da nijesu Zrinjskoga i Frankopana pretekli njemački generali.

Jedva što je ta pogibelj minula, zadesi slobodni varoš na brdu Gradcu nova nesreća od požara. God. 1674. dne 25. lipnja planula je velika vatra na trgu sv. Marka, za koju kažu, da ju je neki prosjak iz osvete podmetnuo. Tom je prigodom izgorio za cigla četiri sata velik dio varoši, a stradale su i opet „crkve, zvonici, tornjevi, vrata, varoška kuća (domus senatoria), utvrde, hrana, kuće i kurije gradjanske, od kojih su jedva četiri neznatnije ostale netaknute". Samostan Klarisa s crkvom sv. Trojstva izgorio je posve, te su nevoljne opatice najprije pošle na stan župniku u Novu Ves, a poslije u franjevački samostan u Remetincu, odakle su se povratile u obnovljeni svoj samostan 2. svibnja god. 1675. Obćina je varoška poslala 1676. posebno poslanstvo pred kralja Leopolda I., da mu prikaže svu nevolju, te da u njega izmoli oprost od poreza za nekoliko godina i dohodak od varoške tridesetnice. I sabor je hrvatski oslobodio varoš god. 1675. i 1676. od plaćanja zemaljskih daća, da bar ponešto uzmogne popraviti svoje javne zgrade.

God. 1689. izašlo je u Ljubljani opsežno zemljopisno-povjesno djelo „Die Ehre des Hertzogthums Krain", što ga je sastavio i o svom golemom trošku izdao učeni i vrijedni kranjski plemić Johann Weichard Valvasor. Kako je sudbina Zagreba sa susjednom Kranjskom za čitavog vladanja Habsburga bila tijesno skopčana, prikazao je pisac u XII. knjizi Hrvatsku i njezin glavni grad Zagreb (Die Hauptstadt in Croatien ist Zagrabia, zu teutsch Agram). Opisu je priložena i slika tako slobodne varoši na Gradcu kao i Kaptola. Valvasor kaže, da se Zagreb dijeli na dvije varoši: na gornju i na dolnju, koja se i kaptolom (Capitul-Stadt) zove. Biskupija je najbogatija i najodličnija u Hrvatskoj, a crkva je sv. Stjepana krasna i sjajna gradjevina sa vanredno mnogo i lijepih žrtvenika. Ističe dalje velike crkvene godove i sajmove, naročito sajam na Stjepanje, kad sila trgovaca iz Kranjske i Štajerske u Zagreb dolazi. Nakon toga priča o nekim dogodjajima XV. – XVII. stoljeća, koji se tiču Zagreba, a napokon govori o vješticama, kojih bi god. 1686. mnogo oko Zagreba spaljeno, jer ih je puk bijedio, da su skrivile nerodicu od prošle godine 1685.

Valvasor je, izdavši o svom trošku golemu knjigu, izgubio imetak, te se i zadužio. Tako se zgodi, da je tadanji zagrebački biskup Aleksandar Mikulić oko god. 1693. kupio njegovu vanredno bogatu knjižnicu s još dragocjenijom sbirkom bakroreza i crteža za svotu od 3000 forinti, pa joj je pridao brojne knjige,

koje su dosad učeni kanonici i biskupi ostavili crkvi. Tim bi udaren temelj dijecezanskoj knjižnici, koju je biskup dao smjestiti u prigradnju Bakačevoj kuli. Mikulić je ostavio suviše glavnicu od 1000 forinti, da se prihodom njezinim plaća knjižničar.

Biskup je Mikulić kupio Valvasorovu knjižnicu na pobudu i posredovanje tadanjega hrvatskoga spisatelja Pavla Rittera Vitezovića, rodjenog Senjanina i osobitog prijatelja kranjskomu plemiću. Ritter je takodjer potaknuo, da je u varoši na brdu Gradcu uredjena prva zemaljska tiskarnica. Zagreb žalibože prije druge polovice XVII. stoljeća nije imao tiskare. Oko god. 1660. umro je u Ugarskoj Petar Bošnjak, hrvatski plemić iz Križevačke županije iz okolice Velikoga Kalnika, a tajnik ugarskoga palatina Franje Vešelenja. Kako je bio bogat po svojoj ženi, sjetio se je Bošnjak na smrtnoj postelji svoje domovine, pa je zapisao razne svote za Isusovce i za javne svrhe u Hrvatskoj. Malo iza smrti njegove predao je protonotar Ivan Zakmardi od Diankovca zagrebačkim Isusovcima od Bošnjaka zapisanih 1900 forinti, da tim novcem osnuju javnu tiskaru (pro erigendo typo publico). Isusovci su zaista tri godine zatim kupili tiskaru od isusovačkoga kolegija u Ljubljani. Ali tiskara je slabo radila, tako da nije poznat nijedan spis, koji bi u njoj štampan bio. To je sklonilo hrvatski sabor, te je zamolio Isusovce, da predadu tiskaru zemlji. Neko je vrijeme bila tiskara pohranjena u dvoru zagrebačkog biskupa, kojega je hrvatski sabor 11. studena 1694. pozvao, da tiskaru povjeri zlatnomu vitezu Pavlu Ritteru uz uvjet, da je pomno čuva i da je nikuda iz Zagreba ne premjesti. Dne 6. rujna 1695. opet je odredio sabor, da se Ritteru za njegov trud i trošak oko uredjenja tiskare ustanovi godišnja nagrada od 200 forinti, a da za to mora tiskarski rad obavljati i nastaviti (ita ut eandem typographiam continuare et exercere teneatur).

Prva knjiga, štampana u Zagrebu u zemalj. tiskarnici, bila je: „Kalendarium aliti miszechnik hervatszki za leto 1695., od Ljubmira Zelenlugovića (Rittera), pritiszkan v Zagrebu 1695.“ Iza kalendara dodje na svijet druga hrvatska knjiga, naime Ritterova „Kronika, aliti szpomen vszega szvieta vikov...., u Zagrebu letta Gosp. 1696.“. Na to zareda za daljih deset godina (1696.—1706.) čitav niz knjiga i spisa, hrvatskih i latinskih, kao koledari, molitvenici, školske knjige, Šimunićeve propovijedi, spisi hrvatskih sabora, napokon više Ritterovih povjesničkih djela (Plorantis Croatiae saecula duo, Stemmatographia, Prodromus in Croatiam redivivam). Tiskara je od g. 1699. bila smještena u vlastitoj kući Ritterovoj blizu samostana redovnica sv. Klare.

Sred najživljega rada stiže tiskaru i Zagreb (Kaptol i Gradec) nova strašna nesreća. Godine 1706. dne 14. lipnja poharao je silan požar najveći dio obiju varoši. Vatra je planula u katoličkom sjemeništu na Kaptolu u tri sata poslije podne, te je brzo zahvatila i varoš na brdu Gradcu, koja je još više stradala od

Kaptola. U varoši Gradcu ostadoše poštedjeni jedino Popov turen i zvonik crkve sv. Trojstva; sve druge zgrade: crkve i zvonici, manastiri, kolegij Isusovaca s krasnom gimnazijom i dragocjenom ljekarnom biše nemilo oštećeni. Privatne drvene kuće prometnule su se u pepeo, a zidanima su izgorjeli krovovi i rasklimali se zidovi. Ritter je s pogibelju života spasao tiskaru, u kojoj se je velik dio slova rastalio. U slobodnoj općini ostala je netaknuta jedino crkva sv. Margarete u Ilici. Bolje je prošao Kaptol, gdje se je obranio samostan Franjevaca s crkvom i kanoničke kurije počev od samostana Franjevaca do gornjih vrata (usque ad superiorem portam capituli) prema Novoj Vesi. Biskupski dvori sa stolnom crkvom sv. Stjepana, kao i Vlaška Ves (ulica) ostadoše čitavi.

Godine su prolazile i prošle, dok su se izgorjele varoši obnovile i propali imetak naknadio.

*

S mirom u Karlovcima (1699.) bijaše svaka pogibao od Turaka minula tako za slobodnu kraljevsku varoš na brdu Gradcu kao i za varoš na Kaptolu. Ali zato im je prijetila opasnost od ugarskih buntovnika, koje je vodio Franjo II. Rakoczy, sin Jelene Zrinske. Kako se Hrvati nijesu nikako htjeli pridružiti Rakoczyju, ugarski su se buntovnici spremali na njih udariti, pa su zaista u siječnju 1704. provalili u Medjumurje. Slobodna kraljevska varoš na Gradcu živo se je tada zabrinula, te je njezin sudac Juraj Poszvinszky mnogo se trudio, da varoške utvrde popravi i pojača.

Medjutim nakon mira u Szatmaru (1. svibnja 1711.) nestalo je i te opasnosti, a nekoliko mjeseci iza toga sastao se u biskupskim dvorima (9. ožujka 1712.) hrvatski sabor, koji je na pobudu tadanjega biskupa i banskoga namjesnika Emerika Esterhazyja proglasio žensko nasljedstvo u kraljevskoj porodici Habsburga (hrvatska pragmatička sankcija).

Car i kralj Karlo III. (VI.) nije nikad zaboravio, da su Hrvati u Zagrebu prvi prihvatili žensko nasljedstvo njegova roda. Osobito je pak radio u prilog, da se posljednjim požarom (1706.) nemilo opustjela varoš na brdu Gradcu opet pridigne. On je najviše pridonio za dogradnju zvonika crkve sv. Marka, koji je bio zaista god. 1728. od talijanskoga graditelja Macheda i dovršen. Za kraljem su se poveli i drugi dobrotvori. Kanonik Ivan Znika dao je varoši potporu za nova zvona, koja je salio domaći umjetnik Gašpar Franchi, a župnik sv. Marka Juraj Juraić podigao je poslije o svom trošku posve nov župnički dvor. Za obnovu razvaljene varoši pridonijeli su i hrvatski staleži. Na Kaptolu su posagradili nove kurije sami kanonici. Tako je kanonik kantor Toma Kovačević god. 1706. do 1710. podigao lijepu zgradu za kantora (tik do franjevačkoga samostana), koja i danas stoji zajedno s grbom

Kovačevićevim i s latinskim napisom. Jednako je kanonik Gregorije Šubarić sazidao posve novu kuriju. Oko god. 1730. stao je i tadanji biskup Juraj Branjug (1723.–1748.) raditi, da podigne dostojne biskupske dvore mjesto onoga dvora, što ga bijaše nekad biskup Bogdan nakon požara god. 1645. za prvu potrebu sagradio. Branjug je obnovio i povećao sadanje pročelje i glavnu stranu dvora (izmedju jugoistočne i jugozapadne okrugle kule), te je podjedno podigao drugi sprat na čitavom južnom krilu, smjestivši onamo i svoj grb s pticom branjugom. Obnavljanje varoši na Gradcu i Kaptolu trajalo je dva do tri decenija; no zato je vijećnik sudbenog stola Josip Magdić mogao god. 1749. magistratu na Gradcu ovako pisati: „Da je dano našim predjima gledati, kakva je s a d a ova slobodna kraljevska varoš, ne sumnjam, da bi ih zavist spopala. Vidjeli bi, da su sada vrata, tornji i još neke javne zgrade, koje nam kao tužna garišta u prahu i pepelu ostaviše, ustrajnim marom i mukom popravljene."

Stanje varoši zagrebačkih u ono vrijeme prikazao je zagrebački kanonik Stanislav Nikola Pepelko, arcidjakon prvostolni, koji je god. 1742. i 1743. obavio vizitu zagrebačkih župa. Kako je u ono doba u slobodnoj varoši na Gradcu opstajala jedina župa sv. Marka (župa sv. Margarete u Ilici i župa sv. Martina u Njemačkoj ili Šoštarskoj ulici bile su već odavna s njom združene): to je opis te župe isto, što i opis čitave slobodne varoši. Po Stanislavu Pepelku i drugim izvorima bilo je dakle god. 1742. na teritoriju današnjega grada Zagreba (ne uračunavši amo razasute kuće seljačke po selima) u sve 560 k u ć a z a s t a n o v a n j e; i to 250 kuća u župi sv. Marka (179 kuća unutar varoških zidina i 71 u podgradju Ilici i Njemačkoj ulici), 148 kuća na Kaptolu (86 u varoši unutar zidina i 62 uz potok Medvednicu i ispod zidina), 72 u župi sv. Ivana u Novoj Vesi, i napokon oko 90 u župi sv. Petra (nekad sv. Antuna) u Vlaškoj ulici. Kuće u slobodnoj varoši na brdu Gradcu bile su razvrstane po ulicama, koje su imale već i zasebna imena, kao Opatička ulica, ulica od Kamenitih vrat, Plebanuška ulica (Plebanuszka wlicza), Mesnička ulica, Benetačka vulica, Ulica pod zidom, Biškupova vulica i t. d. Izvan zidina u podgradju bila je „Ulica pod vrati". U varoši imali su svoje palače već i mnogi velikaši, kao grof Juraj Erdedi u Opatičkoj ulici, grof Ivan Čikulin, grof Ljudevit Erdedi i grof Ivan Drašković na Markovu trgu, grofovi Patačići i barun Oršić u Plebanuškoj ulici, barun Mallakoczy u Mesničkoj ulici, i napokon grof Magdalenić i barun Sermage u Benetačkoj ulici. Uz velikaše bijahu podigli svoje kurije brojni plemići, koji su vršili različne javne službe u zemlji, kao Ivan Rauch, Ivan Bužan, Josip Magdić, Aleksandar Jelačić, podžupan Oreški, Franjo Kušević, Nikola Petković, varoški sudac Andrija Szalle, Josip Raffay, Adam Ilijašić, Ladislav Szalle, Petar Paraminski, Matej Mesić, Gudić, i dr. Plemeniti i neplemeniti gradjani, koji su imali vlastite palače ili kuće, bili su tako u varoši kao

u podgradju golemom većinom Hrvati; pored njih je bilo razmjerno najviše Nijemaca i Slovenaca, a malo Talijana i Magjara. Od 250 kućevlasnika u slobodnoj varoši imalo je najmanje njih 90 patronimička prezimena (Juranić, Iljadić, Jurković, Tomašević, Valičević, Stojanić, Malčević, Jelenčić, Doksanović, Mihalinčić i t. d.). Život je u varoši bio pretežno hrvatski, tako da je i varoški blagajnik (perceptor) Franjo Fabianec vodio račune u hrvatskom jeziku. Po njegovu obračunu od god. 1746. primila je slobodna varoška općina rečene godine 2268 rajnških (forinti) 14 groša i $2^1/_2$ novčića, a izdala je 2237 ranjških, 4 groša i $2^1/_2$ novčića. Suviše dobila je od svojih oranica nekih 588 vagana žita, a od vinograda i svojih podanika nešto preko 172 vedra vina. Varoški službenici dobivali su plaću bilo u gotovom novcu bilo u prirodninama (žitu i vinu).

Vladanje kralja Karla III. (VI.) još je i po tom znamenito, što je svečanom poveljom od 1. srpnja 1712. potvrdio statut slobodne varoši od god. 1609.; zatim što je u Zagrebu godine 1723 osnovao zborni sud „sudbeni stol“ (tabula iudiciaria), koji je zamijenio dosadanji protonotarijalni sud.

Za kraljevanja Karlove kćeri Marije Terezije (1740.—1780.) promijenilo se u varošima na Gradcu i na Kaptolu mnogo toga. Uz brojne reforme u upravi i financijama stali su se naročito u slobodnoj varoši na Gradcu širiti njemački jezik i običaji, kojima su se prilagodjivali osobito velikaši i plemići, koji su vršili vojničke službe na krajinama. Već žena banskoga namjestnika i feldmaršallajtnanta Ljudevita grofa Erdeda, koji je zamjenjivao vazda nenazočnoga bana Karla Baćana te je stalno prebivao u zemaljskoj palači na brdu Gradcu, stala je po tadanjem njemačkom ukusu priredjivati javne plesove i kazališne predstave, na kojima su mladi hrvatski plemići i plemkinje njemački glumili. Još je više preotela mah tudjinska raskalašenost, kad je po smrti Ljudevita grofa Erdeda († 14. veljače 1753.) postao banskim namjesnikom grof Adam Baćan, te se sa svojom ženom Terezijom Illesházy preselio u Zagreb. Tad su se ta njemačka prikazivanja prometnula u gotove orgije, na koje su mladi plemići i časnici morali dolaziti i plaćati za svaku večer po 34 krajcara. Posve je vjerno opisao tadanje prilike društvene u slobodnoj varoši na brdu Gradcu pokojni A. Šenoa u svome romanu „Diogenes“. O dolasku banskoga namjesnika Adama Baćana u Zagreb priča savremeni hrvatski kroničar, Isusovac Nikola Lovrenčić, ovako: „Dan 9. srpnja poleg banske zapovedi novi locumtenens (namjestnik) grof Adam Baćani na čast svoju vu Zagrebu s velikum pompum je vpeljan. Vu Ludbreg tija za pozdraviti ga i pozvati poslani su bili baron Marko Pejačević sremske varmegje supremus comes (veliki župan), g. Štefan Pucz lektor zagrebečki i table banske ašešor, Januš Saić vicekomeš križevački. Potle pak na put išli su pred njega drugi s baronom Štefanom Patačićem. Na putu banderiumi orsački čakali su ga i sprovajali. G. biškup zagrebečki

pri Sesvetah je ga dočekal, i vnoga druga gospoda na konjeh i hintoveh, koji i vu Zagreb s njim med pozdravljenjem iz štukov i mužarov od sv. Roka biskupovoga došli su. Ovde od Manduševca konjaniki i pešci krajinski redom čez Harmicu (Jelačićev trg) mimo sv. Margarete (danas pravoslavne crkve) do vrat Mesničkeh, i za njimi varašci s oružjem stali jesu. Med kojemi grof dojahal je s generalom Petazzi i drugemi vnogemi vu hiže Draškovićianske na varaše, kade od gospode onde njega čakajuće bil je pozdravljen. Drugi dan g. biškup zagrebečki, kakti na ov posel odredjen komisar, vu orsačke (zemaljske) dopeljan hiže pred vsemi je ga vpeljal i banskoga namestnika postavil. Cel dan hitani jesu štuki i mužari: vojniki pod večer tekući ogenj napravili."

Još prije te promjene na stolici banskoga namjesnika bijaše u ožujku 1751. ugarska komora u Požunu po ustanovi kraljičinoj odredila plaće službenicima u varoši na Gradcu. Oni ne će više primati plaću u prirodninama, već u gotovu novcu, i to sudac godišnjih 180 rajnških forinti, senatori po 60, varoški kapitan 80, a notar ili bilježnik 200 forinti.

Hrvatski su staleži mnogo žudili, da kraljica jednom pohodi Zagreb i Hrvatsku. Zagrebački biskup Franjo Thauzy i prvostolni kaptol bijahu već god. 1753. dali načiniti nove zastave, pod kojima će dočekati kraljicu, koja bijaše (dolnju) Slavoniju sjedinila s Hrvatskom. Ali tek na saboru, koji se je 27. svibnja 1754. sastao u Zagrebu, javljena bi staležima poruka bana Karla Baćana iz Beča, da će kraljica do godine (1755.) nesumnjivo doći. Ona će iz Rijeke udariti preko Karlovca i Jastrebarskoga prema Zagrebu, a onda će se iz Zagreba preko Varaždina vratiti u svoju prijestolnicu. Kraljice nije ipak bilo, jer je na početku god. 1755. po čitavoj Hrvatskoj (gradjanskoj i vojničkoj) planula strašna seljačka buna, budući da puk nije više mogao podnositi goleme terete, koje mu bijahu gospoda nametnula. Za te bune prevladao je silan strah u Zagrebu i po ostaloj zemlji. Plemstvo je ostavljalo svoje dvore i imanja, te je pribjeglo u utvrdjenu varoš na brdu Gradcu; jednako su i kanonici s Kaptola svoje blago prenijeli u nju. Ali je i gradjane u varoši obuzeo strah, te su izvezli na Markov trg topove, da se brane, ako bi pobunjeni kmetovi na varoš udarili. Pače su i škole bile za neko vrijeme raspuštene, a rektor Isusovačkoga kolegija Ivan Galjuf sa spisima i blagom svoga zavoda otišao je u štajerski Gradac. Nakon svladanog ustanka bila je opet slobodna varoš svjedokom, kako se je nemilo postupalo protiv zarobljenih buntovnika. Suvremeni povjesničar Baltasar Adam Krčelić svašta o tom pripovijeda.

Medju brojnim reformama, koje je provodila kraljica Marija Terezija na polju uprave, sudstva, prosvjete i financija, ticale su se mnoge i varoši zagrebačkih. Tako je medju drugima kraljica god. 1757. osnovala za Hrvatsku posebno ravnateljstvo kraljevske komore ugarske, podvrgavši mu u svakom pogledu slobodne kraljevske varoši u zemlji. Novi ravnatelj te komore za Hrvatsku,

po imenu Ignjat Radostić, skinuo je po svojoj volji magistrate slobodnih varoši Varaždina i Križevaca, a osim toga zakratio je svima pravo, da po starom običaju u odredjene dane obnavljaju svoje magistrate, nego je to učinio zavisnim od dozvole komore. Slobodnoj varoši na brdu Gradcu oduzeo je dapače staru povlasticu, da ne plaća kralju tridesetinu, nego da trećinu one tridesetine, koju bi plaćala, sama pobire i troši za svoje potrebe. Radi toga nasilja podigao se je varoški sudac Ladislav Szalle, koji se bijaše iz Ugarske doselio i domaćom kćerju Jagušićevom oženio, tako protiv Radostića kao i protiv ugarske kraljevske komore u Požunu i protiv njezina predstojnika Antuna Grassalkovića. Tek iza osam godina (1765.), nakon što je i hrvatski sabor sa protonotarom Nikolom Škrlcem ustao na obranu slobodne varoši, došlo je do nagode izmedju nje i kraljevske komore, te je potonja povlasticu slobodne varoši za svotu od 14.000 rajnskih forinti odkupila. Tu su svotu podigli u veljači 1766. varoški senatori Mihajlo Blažeković i Ivan Gregorić, te bi njima za put i trud dano 200 forinti, sudcu Szalleu 100 dukata, a 8000 forinti uzajmljeno grofovima Erdedima. Ostatak je bio odredjen da se u varoši načini pločnik, pa se započelo raditi kod kanala u ulici Manduševec (početak Ilice i Jelačićev trg) počevši od kapele trpećega Spasitelja (koja je stajala usred današnjeg Jelačićeva trga). Premda je i županija dala za taj posao 180 bezplatnih radnika, ipak je radnja slabo napredovala. Suvremeni Krčelić ruga se, da će se posao dovršiti, kad osvane Antikrst, a pozobat će radnja sve blago čitave Amerike. Nuzgredice budi spomenuto, da je rečeni sudac Ladislav Szalle imao mnogo okapanja s varoškim notarom Benediktom Krajačićem, čovjekom umnim àli prevrtljivim, kojemu bijaše kod izbora 3. veljače 1757. sam svojim glasom pomogao do te časti. Szalle je stoga poradio, da je Krajačić kod ponovnog izbora u veljači 1759. propao, a njegovim nasljednikom izabran odvjetnik i varoški senator Mihajlo Blažeković. Ali je borba izmedju sudca i Krajačića trajala i dalje sve do god. 1763., te je Szalle tvrdio, da Krajačić sve protiv njega čini „od mržnje Hrvata na Ugre“ (ex odio Croatarum erga Hungaros).

God. 1767. osnovala je kraljica Marija Terezija zasebnu vladu za hrvatsko kraljevstvo, nazvavši ju „kraljevsko vijeće za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju“, kojemu će biti na čelu ban, tada grof Franjo Nadaždi. Zanimljivo je, da je kraljica to novo kraljevsko vijeće smjestila u Varaždin, a ne u odavna priznati glavni grad kraljevstva. Ali 25. travnja 1776. izgorio je velik dio Varaždina (385 kuća), a na to se je vijeće po kraljičinu nalogu u srpnju iste godine preselilo u varoš na brdu Gradcu, gdje je i ostalo, dok nije ukinuto (1779.).

Zagrebački kanonik Baltazar Adam Krčelić (rodjen 1715., † 1778.), koji je u svome ljetopisu „Annuae“ zabilježio mnogo zanimljivih vijesti o Zagrebu god. 1748.—1767., izdao je još za

života dva veća povjesna djela: jedno o prošlosti crkve i biskupije zagrebačke, a drugo o historiji kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Oba je djela štampao god. 1769.—1770. Antonije Jandera, knjigotiskar kaptolski u Novoj Vesi.* U drugom djelu o povijesti Dalmacije, Hrvatske i Slavonije prikazuje Krčelić savremeno stanje Hrvatske i Slavonije, pa uz drugo opisuje (na strani 455.) tadanju kraljevsku slobodnu varoš na brdu Gradcu (civitas libera regiaque Montis Graecensis Zagrabiensis), dokazujući, da je kud i kamo podesnija za glavni grad zemlje, nego li Varaždin, gdje je tada bilo kraljevsko vijeće. Zagreb je, kaže Krčelić, najbolje naseljen od svih ostalih slobodnih varoši u Hrvatskoj i Slavoniji; u njemu su pohranjeni arkivi kraljevstva, sudbenih stolova, županije i varoši. U njemu je stolna crkva vrlo prostrane biskupije, pa je tako i vjersko središte. I zemljopisni je položaj varoši zgodan, jer se iz nje lako dolazi u sve krajine (varaždinsku, hrvatsku i bansku), u Slavoniju, u Primorje, pa i u susjedne pokrajine austrijske. Kako su rijeke Kupa i Sava brodive, zgodna je varoš takodjer za promet i trgovinu, a ipak je zaštićena, jer se uzdiže na sjevernoj obali Save. Napokon je varoš podesna za javne sastanke i zborove: kad se hrvatski sabor u nju saziva, vazda je vrlo brojno posjećen, dok se pozivima na sabor u Varaždin slabo odazivlju. Zato su ugarski kraljevi vazda Zagreb odlikovali. Stoji pak varoš na prijatnom brdašcu, okružena je zidovima, medju kojima ima palača i kuća pretežito velikaških i plemićkih. Vrata ima troja velika, a četvrta manja; na zidovima ima više kula ili tornjeva. Osim župne crkve sv. Marka usred trga ima kolegij Isusovaca s crkvom, akademijom i gimnazijom; manastir s crkvom koludrica (sv. Klare), kao i samostan i crkvu Kapucina. Premda je kralj Leopold I. isusovačkoj akademiji dao pravo, da podjeljuje doktorat, ipak se to ne čini. Izvan gradskih zidina steru se predgradja, od kojih se odlikuje Manduševec (obično Harmica zvan) radi obilatog trga. U predgradjima se nalazi ubožnica (xenodochium pauperum) i svete zgrade, poimence crkva sv. Spasitelja, nekadanja župna crkva sv. Margarete, kapela sv. Ivana Nepomucena. Gradjani su svi rimokatolici, a govori se hrvatski. Trgovini se pripuštaju Srbi (Rasciani), Turci i Dubrovčani.

Reformama kraljice Marije Terezije na prosvjetnom polju bilo je u prilog, kad je papa Klement XIV. 21. srpnja 1773. ukinuo red Isusovaca. Tim je dakako prestalo djelovanje Isusovaca u Zagrebu i po ostaloj Hrvatskoj i Slavoniji, a brojne

* Štampari u Zagrebu iza Rittera-Vitezovića pa do dra Gaja: Jakov Venc. Heivel (1714—1717.), Ivan Krst. Pallas (1724.—1727.), J. B. Weitz (1735.—1748.), odvetki Weitz (1753.), A. Wesely (1742.), Antun Reiner (1754.—1758.), Franjo Kajetan Härl (1759.—1762.), Franjo Zerauscheg (1762.—1769.), Antun Jandera i udova mu Julijana (1767.—1773.), Ivan Toma Trattner (1778.—1789.), Josip Karlo Kotsche (1780.—1796.), Antun Novosel i udova mu Franciska (1796.—1821.), Fr. Županan (Supan 1808. do 1837.), dr. Ljudevit Gaj (1836.).

zgrade i posjedi njihovi došli su pod kraljevsku komoru. No akademija i gimnazija u varoši na brdu Gradcu nijesu tom prigodom ukinute, nego su u njima za tri godine podučavali svjetovni svećenici pod vrhovnim nadzorom zagrebačkoga biskupa Josipa Galjufa, a u listopadu 1776. pretvorila je kraljica oba zavoda u kraljevske institute sa profesorima (svjetovnim svećenicima i svjetovnjacima), koji se bijahu prije toga podvrgli natječajnom ispitu. Akademija je imala tada tri fakulteta (bogoslovni, mudroslovni i pravoslovni); na akademiji i gimnaziji služila su već u prvi čas 22 nastavnika. Ravnateljem zavoda postao je zagrebački kanonik Josip Taisperger, a vrhovnim ravnateljem svega školstva u zagrebačkom školskom okružju imenovala je kraljica već prije svjetovnjaka Nikolu Škrlca, savjetnika kraljevskoga vijeća. Kraljevska akademija s gimnazijom otvorena bi 4. studenoga 1776. Kod te prigode pozdravio je školsku mladež ovećom latinskom pjesmom poznati tada pjesnik Franjo Sebastijanović, profesor crkvene povjesnice u novo osnovanoj akademiji.

Dne 24. prosinca 1774. javio je rimsko-njemački car Josip II., sin Marije Terezije i suvladar njezin, kraljevskome vijeću u Varaždinu, da će do godine iza Uskrsa pohoditi vojničku i gradjansku Hrvatsku. Poći će 18. travnja 1775. iz Beča preko Šopruna, Kiseka i Kaniže u Belovar, odanle će 24. travnja preko Božjakovine stići u Zagreb, gdje će 25. travnja proboraviti, a onda će 26. travnja iz Zagreba udariti preko Siska u bansku krajinu, u hrvatsku krajinu do Karlobaga, i napokon iz Karlobaga na ladjama ploviti duž hrvatskoga Primorja do Rijeke, kamo će stići 12. svibnja. Glasi o dolazku mladoga cara razveselili su čitavu Hrvatsku, a naročito varoši zagrebačke, pa se sve pripravljalo, da ga što dostojnije dočeka. Profesor je Sebastijanović ispjevao veliku latinsku pjesmu pozdravnicu „nedobitnomu caru rimskomu kod njegova prvoga dolaska u Zagreb“ 24. travnja 1775., koju je dao štampati u Varaždinu u tiskari Trattnerovoj. Car Josip II. dočekan bi zaista u Zagrebu sjajno i slavno, a na uspomenu njegova boravka u objema varošima prozvana je cesta, koja je s trga Manduševca ili Harmice vodila k Savi prema Petrinji „Josipovom cestom“ (danas Petrinjska ulica).

Veselje se Zagrepčana i Hrvata obratilo u žalost, kad je Josip II. nakon majčine smrti postao samovladarom (1780.—1790.). On je još jače od majke svoje provodio absolutizam i germanizaciju, ne mareći ni malo za stara prava i povlastice svojih zemalja i kraljevina. Od samovolje kraljeve patila je naročito i slobodna varoška općina na brdu Gradcu. Vrhunac pak samovolje kraljeve nastupi onda, kad je za izvršitelja svojih odredaba imenovao silovitoga i razvratnoga grofa Franju Balašu i postavio ga za bana hrvatskoga i kraljevskoga komisara u županijama zagrebačkoj, varaždinskoj, križevačkoj i zalajskoj (1785.—1790.).

Najviše je ogorčilo gradjane slobodne kraljevske varoši na

Gradcu nastojanje kraljevo oko germanizacije, osobito kad je njemački jezik proglasio službenim za čitavo vladanje svoje. U sjednici magistrata od 7. prosinca 1785. čitan bi odpis kr. namjesničkoga vijeća ugarskoga od 8. studenoga 1785. br. 34.223, kojim se magistrat opominje na kraljevsku resoluciju od 15. svibnja 1784., po kojoj se mora latinski jezik u službenom poslovanju i spisima zapustiti, te njemačkim zamijeniti. Namah zatim, u sjednici magistrata od 30. prosinca 1785., predlaže varoški sudac Nikola Babočaj u ime bana i kraljevskoga povjerenika Balaše, neka se s obzirom na to, što je ban odredio, da se svi poslovi u magistratu njemačkim jezikom obavljaju, pače da se tim jezikom i izvješćuje, svi varoški poslovi podijele na skupine za pojedine referente. To bi doduše učinjeno, ali je podiedno zaključeno zamoliti bana, neka izradi u kralja, da latinski jezik i dalje ostane službenim, jer senatori Mijo Krajačić i Josip Špišić, varoški bilježnik Pavao Gorup i još neki članovi magistrata ne znadu njemački, a šteta bi bila te inače vrijedne muževe radi toga službe lišiti. Medjutim nije ništa koristilo. Sjednički zapisnici magistrata već se na početku godine 1786. pišu njemačkim jezikom, pa tako ostaje sve do 5. veljače 1790. Kako se je radi toga stao širiti njemački jezik, pokazuje najbolje to, što je tiskar i knjižar Ivan Toma Trattner u polovici god. 1789. počeo izdavati njemačke novine „Kroatischer Korrespondent“, koje su medjutim već slijedeće godine prestale izlaziti. U to vrijeme (1787.) osnovano bi u varoši na brdu Gradcu prvo društvo, naime Streljačko društvo. Pravila i zapisnici toga društva pisani su njemačkim jezikom, što dokazuje, kako se je taj jezik bio već duboko ukorijenio medju gradjanstvom.

Brojne privremene naredbe kraljeve dirale su takodjer u samosvojnost (autonomiju) kraljevskih slobodnih varoši, a podjedno su preinačivale njihovu upravu. To su naročito dekreti od 18. ožujka 1785., 21. prosinca 1786., 1. ožujka 1787. i 19. srpnja 1787. Zagreb s Varaždinom i Karlovcem uvrstan bi istom u treći razred kr. slobodnih gradova, a Križevci, Koprivnica i Požega u četvrti; broj vijećnika ili senatora u slobodnoj varoši Gradcu snižen bi od dosadanjih dvanaest na šest. Vrijedno je ovdje spomenuti, da se već za Marije Terezije poslije god. 1762. u varoškoj općini uz sudca (iudex) kao glavara spominje načelnik (consul, Bürgermeister), koji je prvi iza sudca, te vrši upravne i gospodarske poslove.

Mnogo je plemstvo i gradjanstvo uzrujavala odredba kraljeva, da se obavi popis (conscriptio) kuća i žiteljstva, pa da se onda pravednije razdijele daće (contributio). Uza svu zlovolju plemstva i gradjanstva obavljen bi god. 1784. po vojničkom komisaru popis brojem obilježenih kuća. Po tom se popisu doznaje, da je rečene godine na tlu čitavoga Zagreba bilo 695 numerovanih kuća. Od toga je varoš na Gradcu imala 365 kuća, i to 165 unutar zidina, a 200 u podgradjima (u podgradjima

za 129 kuća više nego g. 1742.). Utvrdjeni Kaptol brojio je 81 kuću, a Nova Ves zajedno s kaptolskim podgradjem uz potok Medvešćak i ispod zidina 152 kuće. U biskupskoj jurisdikciji u Vlaškoj ulici napokon nabrojilo se 97 kuća. O stanovništvu nema podataka; tek iz Bečkoga koledara za g. 1788. doznaje se, da je čitav Zagreb imao tada oko 7000 žitelja, po deset prosjekom u svakoj kući.

Od ostalih reforama Josipovih zamašna je još centralizacija vojničkih oblasti u varoši na brdu Gradcu. Dosad je bila u Zagrebu smještena tek uprava banske krajine (hrvatski bani bili su od g. 1670. redom visoki vojnički častnici); g. 1783, prenio je Josip II. vrhovno zapovjedništvo varaždinske krajine iz Koprivnice u Zagreb, te ga je združio s vrhovnom komandom banske krajine. Tri godine iza toga, u kolovozu 1786., preselio je car i kralj takodjer vrhovno zapovjedništvo karlovačke (hrvatske) krajine iz Karlovca u Zagreb, pa je tako tri dosadanja vojna zapovjedništva sjedinio u jednu „hrvatsku generalkomandu". Budući da tadanji ban Balaša nije bio vojničkoga staleža, povjerena bi hrvatska generalkomanda visokomu častniku. Bio je to feldmaršalajtnant barun Josip Nikola de Vins (1732.—1798.), koji je mjeseca travnja 1787. sa svima generalskim uredima konačno došao u Zagreb. Dolazak brojnih njemačkih i ponijemčenih vojničkih častnika i činovnika mnogo je pridonio daljoj germanizaciji varoši.

Napokon treba spomenuti Josipove reforme na polju vjere i crkve. Tolerantnim ediktom od 13. listopada 1781. dozvolio je slobodno ispovijedanje vjere grko-istočnjacima, evangelicima i izraelićanima.

Grko-istočnjaci (Srbi, Grci) u varoši na Gradcu radili su sada da osnuju u varoši svoju vjersku općinu i parohiju. To bi im dopisom kr. ugarskoga namjestničkoga vijeća od 17. siječnja 1786. zaista dozvoljeno. Već u veljači te godine imaju grkoistočnjaci svoju parohiju, kojoj je prvi administrator Gerasim Marković (1786.–1788.), a njega je zamijenio Petronije Stefanović (1788.–1816.). Od te godine vode se i matice krštenih, vjenčanih i umrlih u crkveno-slavenskom jeziku. Prvih godina služili su službu Božju u kapeli sv. Petra i Pavla (na današnjem Jelačićevu trgu do Stankovićeve kuće, gdje je ljekarna Mittelbach), god. 1793. kupila je grčko-istočna općina s dozvolom duhovne oblasti rimokatoličke dotadanju katoličku crkvicu sv. Margarete sa susjednim grobljem, pa je tu do srpnja 1794. uredila svoju crkvu sv. Preobraženja. Uz grko-istočnjake stali su se naseljivati u obje varoške općine i izraelićani (prve židovske porodice u Vlaškoj ulici bile su god. 1789. Jakov Stern sa ženom i djecom, Ilija Herschl sa ženom i djecom, i Josip Fischer). Gog. 1782. izdao je Josip II. edikt, kojim je ukinuo rimokatoličke manastire (muške i ženske) osim onih, kojima je bila zadaća poučavanje mladeži i njegovanje bolestnika. Tom prigodom raspušten bi i

koludrički samostan sv. Klare u slobodnoj varoši (21. veljače 1782.), a nakon četiri godine u ožujku (1786.) biše ukinuti i svi samostani Pavlina u Hrvatskoj, te su tako i njihova dobra u varoši na Gradcu pripala naukovnoj zakladi. Čini se, da je u to vrijeme raspušten i samostan Kapucina u slobodnoj varoši. Car i kralj upletao se je ća i u nutarnje uredjenje rimokatoličke crkve. Tako je medju drugim od kr. namjestničkoga vijeća u Budimu na generalnog vikara zagrebačke biskupije Franju Popovića stigla naredba od 26. rujna 1787., kojom su bile ukinute sve tri župe (sv. Marije, sv. Ivana i sv. Petra) u kaptolskoj i biskupskoj varoši, te odredjeno, da se mjesto njih uredi jedna župa sa stolnom crkvom sv. Stjepana. I tako je postala „prvostolna župa", kojoj je do smrti Josipove bio župnikom Mijo Sinković.

Sve izbrojene reforme, a i mnoge druge ozlovoljile su silno poveljene staleže u Hrvatskoj. Kad je Josip II. dne 24. lipnja 1786. po drugi put došao u Zagreb, nijesu ga ni iz daleka onako oduševljeno dočekali, kao pred jedanaest godina. Priča se pače, da je netko u biskupskim dvorima, gdje se je bio kralj nastanio, namjestio nekakvu ploču od papira, na kojoj mu je u latinskom jeziku spočitavao, što je odnio krunu sv. Stjepana u Beč, što je odredio konskripciju i kontribuciju, i što je imenovao komisara Balašu. Spominju se od riječi do riječi i stihovi, koji su na ploči napisani bili:

„Ave Caesar!
Fatalia quatuor C(e)é:
Corona, Conscriptio,
Commissarius, Contributio
Salutant Te".

(Zdravo care! Kobna četiri C, kruna, konscripcija, komisar, kontribucija, — pozdravljaju Te). Nezadovoljstvo radi reforma i komisara Balaše raslo je u zemlji, a naročito u Zagrebu sve više; napokon se podigao protiv nasilja komisarova i novi zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac (1787. – 1827.), inače odani privrženik cara i kralja Josipa II.

Možda su još za Marije Terezije, a svakako za Josipa II. bile u Zagrebu osnovane gradjanske čete ili garde. Bile su dvije: jedna u slobodnoj varoši na Gradcu, a druga na Kaptolu, Novoj Vesi i Vlaškoj ulici. Postojale su već posve uredjene god. 1790., jer su iz te godine sačuvane njihove zastave. Četa slobodne varoši imala je na svojoj zastavi lik sv. Marka, a kaptolska lik sv. Stjepana. Statuti i spisi četa bili su sastavljeni njemačkim jezikom; jednako je bio i zapovjedni jezik njemački. Hrvatski pisac Tito Brezovački pjevao je god. 1804. o gradjanskim četama:

„Varošćani, Nimci i Horvati,
nakićeni baš kaono svati,
lepu čine z oružjem paradu.
iz pušaka pucaju kak znadu".

Josip II. umro je 20. veljače 1790. dokinuvši pred smrt većinu svojih odredaba i vrativši stari ustav Ugarskoj i Hrvatskoj. Ali zatvoreni samostani u varoši na brdu Gradcu nijesu bili više obnovljeni, pače kad je općina god. 1808. molila kralja Franju II., da bi dozvolio Kapucinima vratiti se u svoj samostan, odbita bi molba njezina. Medjutim je ukinuće samostana donekle i povoljno djelovalo na razvitak slobodne varoši, jer su sada brojna imanja njihova unutar zidina i pod njima prodajom došla u prometne ruke, pa se je varoš mogla bolje širiti. U isto vrijeme nekako stali su zapuštati i varoške utvrde, jer nije bilo više razloga, da se uzdržavaju. Na zidovima varoškim stale su se podizati privatne i javne palače, a i kule na zidinama prelazile su na privatnike. Najzapadniju kulu na brdu više Mesničkih vrata (današnja Pongračeva kuća) bijaše senator i odvjetnik Mihajlo Blažeković oko g. 1780. pretvorio u kuću za stanovanje, te ju izvana različnim bojama izšarao, da je svakomu u oči udarala. Nadvojvoda Maksimilijan, knez izbornik u Kölnu, svrativši se s putovanja po Italiji 29. svibnja 1783. u Zagreb, zamolio je Blažekovića, da mu dopusti tu čudnu kuću razgledati. Dakako da je odvjetnik pohod odličnoga gosta latinskjm napisom na kući ovjekovječio.

Dok su se u jednu ruku ograde rušile i prenačinjale, koje su dosad odvajale utvrdjenu varoš od predgradja, sama su se predgradja na podanku brda stala širiti i podizati. Tako se je na osvitku XIX. stoljeća počeo razvijati današnji D o n j i g r a d, koji je još pred šestnaest godina brojio 200 kuća. Trg Manduševec ili Harmica, zatim Ilica i današnja Duga ulica sve su više napredovali, odkad bi na predlog zagrebačkoga velikoga župana Nikole Škrlca na nekadanjem vrtu Isusovaca podignuta (1794.-1797.) v e l i k a b o l n i c a, koja i danas još stoji, i koja bi 23. kolovoza 1804. svečanim načinom predana braći milosrdnicima na upravu. U bolnicu bi ugradjena i nova crkvica sv. Spasitelja (trpećeg Isusa) mjesto one, koja je dosad stajala usred trga. Za gradnju bolnice pridonesla je varoš na brdu Gradcu, kaptol i biskup Verhovac, a za crkvicu sv. Spasitelja bile su upotrebljene glavnice prodane crkve sv. Margarete i zapuštene kapele sv. Ivana Nepomuka kod Mesničkih vrata. Malo zatim izgradjena bi i ona strana današnje Duge ulice, koja se je prostirala tik ispod istočnoga varoškoga zida, i to počev od Kamenih vrata do današnje Stankovićeve kuće. Tu su u polovici XVIII. stoljeća bile samo dvije kuće (Švagel-Jakšićeva i Jelenčić-Shekova); sad je tu stajao već čitav niz kuća s dućanima i trgovinama Srba i Grka, koji su se bavili i novčarstvom. God. 1806. tuže se gradjani na „grčke trgovce“ (graeci quaestores), jer im posao kvare. I na brdu Gradcu podižu se u to vrijeme nove zgrade. God. 1808. gradi se nova „kraljevinska palača“ (domus regnicolaris), dok prijašnju preuzima županija. God. 1807. kupuje općina od grofa Oršića kuću za novu vijećnicu. Nešto prije ili poslije gradi upravitelj zagre-

bačke županije, grof Antun Amadé de Varkonyi, kojemu se je općina god. 1808. zahvalila za obranu hrvatskih prava na ugarskom saboru, palaču uza zapadni zid (danas kr. prirodopisni muzej), i u palači kazalište, u kojemu se je glumilo (njemački) sve do god. 1834., kad je zagrebački gradjanin Kristofor Stanković na Markovom trgu tik do varoške vijećnice podigao zasebno glumište. U Amadéjevu kazalištu bio je jedan čitav niz loža u prvom katu, a po tri lože na svakoj strani prizemlja. Napokon god. 1811. – 1813. biše pobudom bana Ignjata Gjulaja i žene mu Julije barunice Edelsheim, s trudom varoškoga sudca Josipa pl. Štajdahera i kapitana Ivana Kukovića, a dobrovoljnim prilozima gradjana porušena Mala vrata ili Dverce (Zdverce, Žvirce), koja su vodila s brda u Ilicu; a od jarka i nasipa ispod južnog zida uredjeno bi šetalište, prozvano „Južna promenada“ (danas Strossmayerovo šetalište). Na uspomenu toga rada namještena bi i ploča s latinskim napisom: „Largitate surrexi anno MDCCCXIII.“ (Darežljivošću uskrsnuh god. 1813.). Poslije (1830. – 1834.) bi južna promenada proširena i produljena, te podzidana čvrstim zidom, koji je gradio znameniti tada graditelj Bartol Felbinger.

Još se od god. 1770. radilo oko toga, da se župna crkva sv. Marka poruši, te nova na zgodnijem mjestu sagradi. God. 1803. predlagao je varoški župnik, da se zapuštena crkva kapucinska pretvori u župnu, a samostan u župni dvor. No budući da općina nije imala novaca, da sve to kupi, rasprodan bi sav posjed Kapucina god. 1806. – 1808. drugima, a najveći su dio kupili plemići Jelačići, te ondje uredili svoje kuće. Nastojanju pak nekih gradjana, da se poruši crkva sv. Marka i sagradi nova župna crkva, stao je konačno na put biskup Maksimilijan Vrhovac tim, što je odredio, da se stara crkva smije porušiti samo onda, ako se prije nova usred trga sagradi, ili ako se gradjevna svota od 200.000 forinti za novu sakupi.

Godine 1818. dne 27. lipnja u 1 sat i pol poslije podne stigao je na povratku iz Dalmacije i hrvatske krajine u Zagreb car i kralj Franjo II. s caricom i kraljicom Karolinom, te je ostao u varošima do 1. srpnja, kad je pošao dalje na sjever. Za dolazak i boravak njegov činile su se velike priprave. Ulazio je car Ilicom (Villicza), Harmicom (Tricesima), Dugom ulicom (Longa platea), kroz Kamena vrata i Gospodsku ulicu (Herilis platea) do županije, a onda se je nastanio u kraljevinskoj palači (regnicolare aedificium). Za svoga boravka pohodio je kralj i kr. akademiju s gimnazijom. Tom je prigodom pregledao akademijsku knjižnicu, koja je nedavno darovima kanonika Krčelića, biskupa Vrhovca i grofice Eleonore Patačić znatno obogatila. Značajno je, da su napisi na kućama i prozorima za svečane rasvjete u slobodnoj kraljevskoj varoši osim jednoga hrvatskoga bili njemački, a na Kaptolu pretežno latinski i ponešto njemački. I u kazalištu je bila njemačka predstava; jedino su na plesu izvodili hrvatski velikaši i

plemići u narodnim odijelima kolo, pjevajući hrvatsku „pleszopiszen", koju bijaše sastavio biskup Verhovac.

Boravak je kraljev djelovao povoljno na dalji razvitak obiju varoši. God. 1821. broji slobodna kraljevska varoš 570 kuća, a 1825. već 630 kuća. Potonje godine (1825.) pretvara se oranica Sirkovica, koja je dotle pripadala župi sv. Marka u „Marvinski trg", od kojega se je razvio današnji Zrinski trg. God. 1826. osnovan je bio prvi redovito izlazeći časopis (Luna, Agramer Zeitung), a god. 1827. utemeljeno bi prvo glazbeno društvo u Zagrebu (Musikverein in Agram), kojega su statut i sve knjige poslovne sastavljene jezikom njemačkim, premda mu je osnivač bio trgovac Srbin Gjuro Popović, a poglaviti odbornici i članovi rodjeni Hrvati (Franjo Žaverije Čačković Vrhovinski, Konrad pl. Klobučarić, Ivan Padovec, Ferdinand pl. Žerjavić, dr. Aleksandar pl. Mraović i drugi). Kako je u ono vrijeme preotela maha skrajnja reakcija u javnom životu, bavili su se gradjani i druga gospoda uz glazbu takodjer i gojenjem vrtova. Na čelu svima osnivačima vrtova i parkova bio je biskup zagrebački Maksimilijan Verhovac, koji je uz drugo uredio po njemu nazvani „Maksimir", a za njim se poveo i nasljednik njegov Aleksandar Alagović (1827.—1839.), koji je dao urediti „Biškupski vrt" do biskupskih dvorova i onda krasan park u Novoj vesi (poslije vrt Franje Josipa). Oba biskupa dogradjivala su takodjer biskupske dvore; suviše je Verhovec podigao i 5. lipnja 1827. otvorio u Vlaškoj ulici „(nad)biskupsko sirotište" (orfanotrofij) za mladež srednjih škola, koje je poslije Alagović proširio. Po primjeru biskupa osnovali su vrtove i parkove i svjetovna gospoda; tako Maczan u Tuškancu, liječnik Josip Krieger ispod zidina na brdu Gradcu, Nikolić u ravnici iza Ilice. Spomenuti treba još, da je već god. 1817. bilo u Zagrebu više tvornica duhana i velika svilana (po njoj prozvana Svilarska ulica).

God. 1830. počinje se u Zagrebu javljati politički i narodni život hrvatski. Pokrenuo ga je u jednu ruku politički odpor protiv Magjara, koji rade Hrvatima nametnuti svoj jezik, a u drugu ruku slavenska i ilirska ideja. Od god. 1835. izdaje dr. Ljudevit Gaj u Zagrebu prve hrvatske novine (Narodne Novine i Danica), a god. 1836. prihvaćaju on i njegovi druzi štokavsko narječje za književno. Tim herojskim činom zagrebačkih kajkavaca, koji je nesumnjivo najzamašniji dogadjaj u čitavoj prošlosti hrvatskoj, oslobodjen bi Zagreb i s njim sav narod od tudjinske poplave. Osnutkom Ilirske čitaonice (1838.), Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva (1841.), Matice ilirske (1842.), i Narodnog muzeja podigle su se nove utvrde hrvatskoga Zagreba mjesto trošnih kamenih zidina i kula iz srednjega vijeka. A sve te narodne institucije primio je napokon u svoje krilo „Narodni dom" (današnja zgrada kr. stola sedmorice), prava gospodska palača, koju je na mjestu god. 1837. razvaljene crkve sv. Trojstva nekadanjih redovnica sv. Klare god. 1844. podigao

grof Dragutin Drašković, te ju onda god. 1846. ustupio narodu gotovo u bezcijenje od 25.000 forinti. Nešto prije toga, god. 1838. —1841., preobrazilo se je i lice nekadanjega samostana sv. Klare i njegova okoliša. Sam je samostan bio već od nekoga doba pretvoren u zgradu za kraljevsku poštu (danas državna blagajna). Čestiti je upravitelj pošte Matija Pallain radio već kroz nekoliko godina, da sjeverni kraj slobodne kraljevske varoši obnovi. Stara pučka škola uz Popov toranj bi popravljena, nekadanja vrata (Nova vrata) razvaljena i put prema kapeli sv. Jurja otvoren, a jarak i nasip pod zidinama pretvoren u Sjevernu promenadu (danas Vrazovo šetalište). Učinjeno bi to do god. 1841. uz trošak od 5615 forinti i 12 kr. srebra, sabranih dobrovoljnim prilozima. Sam Pallain podigao je 1842. na promenadi ispod Popova tornja pristalu malu kućicu, koja bi po njemu prozvana „Pallajnovka“ (Pallains-Halle).

Protiv narodne ilirske stranke osnovala se je u Zagrebu god. 1841. „horvatsko-vugerska“ stranka, koja je imala svoj „Kasino“ u nekadanjoj kući grofa Amadéa. Naskoro je došlo do žestokih borba izmedju obiju stranaka, koje su doprle do vrhunca 29. srpnja 1845. kod izbora činovništva za zagrebačku županiju. Tom je prigodom pucalo vojničtvo (talijanske) pukovnije Wimpfen na trgu sv. Marka po zapovijedi potpukovnika Sartorija na Ilirce i mirne gledaoce. Na mjestu je ostalo petnaest mrtvih, medju njima 28-godišnji Karlo Štajdacher, sin varoškoga suca Josipa Štajdachera, koji se bijaše jedino tako spasao, što se je na zemlju bacio. I ranjenih je bilo sva sila. Ban Franjo Haller, kojega su bijedili radi toga krvoprolića, zahvalio se je na svojoj časti 30. listopada 1845., a na to bi banskim namjestnikom imenovan tadanji zagrebački biskup Juraj Haulik, poslije prvi nadbiskup zagrebački. I Haulik je činio mnogo za razvitak grada Zagreba. Medju inim doveo je 14. travnja 1846. svečano u Zagreb sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga, koje su se smjestile ondje, gdje im je i sada samostan s crkvom.

Dne 5. lipnja 1848. svečano bi na trgu sv. Katarine uveden u bansku čast barun Josip Jelačić, koji je bansku zakletvu položio pred srpskim patrijarkom Josipom Rajačićem. Svečanost se je svršila pjesmama zahvalnicama u župnoj crkvi sv. Marka i grko-istočnoj crkvi sv. Preobraženja u Ilici.

God. 1850. biše razvaljena Mesnička vrata, i tako bi uklonjena posljednja ograda, koja je kroz stoljeća odvajala slobodnu varoš na brdu Gradcu od njezinog podgradja. Iste je godine varoško zastupstvo dosadanji trg Manduševec ili Harmicu prozvalo „Jelačićevim trgom“ u počast dičnomu banu. Jelačićev trg bio je već tada središte Zagreba, spajajući slobodnu varoš na Gradcu i podgradje njezino u ravnici s Kaptolom i Vlaškom ulicom.

*

God. 1850. dne 7. rujna izdan bi patent cara i kralja Franje Josipa I., koji sadržaje novi općinski red za slobodni i kraljevski glavni grad Zagreb. Patent imade 132. paragrafa, a poglavita mu je ustanova, da se odijeljene dosad varoši i jurisdikcije, naime slobodna kraljevska varoš na brdu Gradcu, zatim Kaptol, Nova Ves, Vlaška ulica i njima pripadna sela (Trnje, Horvati i druga) združuju u jedan kraljevski grad Zagreb. Na čelu toj ujedinjenoj gradskoj općini stajat će gradski načelnik, kojega bira gradsko zastupstvo na tri godine. Izabranika potvrdjuje kruna, a nakon potvrde polaže načelnik pred gradskim zastupstvom prisegu u ruke bana. Načelniku o bok bit će magistrat kao izvršujući organ gradske općine; u magistratu služe činovnici (gradski vijećnici i drugi) s odredjenom plaćom. Gradske zastupnike bira čitava gradska općina, a izbornici se dijele na tri skupa ili izborništva.

Po carskom patentu od god. 1850. upravljalo se i živjelo u gradu Zagrebu kroz trideset godina (prvi načelnik Janko Kamauf god. 1851.—1857.). Poslije se je koješta mijenjalo. Prvi put zakonom od 28. siječnja 1881. o ustroju gradskih općina. Daljim zakonom od 5. veljače 1886. uveden bi vrhovni načelnik za grad Zagreb i upravni odbor; zakonom od 9. siječnja 1892. odredjeno bi, da počasni gradjani čine zasebno izborništvo. Posljednji je zakon od 21. lipnja 1895. o ustroju gradskih općina u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, brojeći 137 paragrafa. Po tom je zakonu sastavila varoška općina svoj statut od 100 paragrafa, koji je 16. lipnja 1896. od kraljevske zemaljske vlade potvrdjen. Zakon i statut vrijede sve do danas.

Odkad su nekad odijeljene varoške općine i jurisdikcije sjedinjene u jedan grad, Zagreb je brzo napredovao. God. 1900. proširen bi grad još više, kad su mu pridružene porezne općine Lašćina i Žitnjak. U drugoj polovici XIX. stoljeća osobito se je podigao Dolnji grad, koji je postao od nekadanjeg podgradja slobodne kraljevske varoši. Ali i drugi dijelovi grada napreduju. God. 1854. podignuta bi kr. realka (danas ženski licej), god. 1862. sagradjen bi južni kolodvor. Dne 17. prosinca 1866. odkrit bi spomenik bana Jelačića; iste godine prozvan bi dosadanji Marvinski trg „Zrinskim trgom“ (Zrinjevac). God. 1866.—1867. izgradili su izraelitsku sinagogu u nedavno otvorenoj ulici Marije Valerije. God. 1876. biše srušena sjeverna vrata na Kaptolu, dok je drugih vrata, koja su iz njega vodila, već prije nestalo. God. 1874. otvoreno bi hrvatsko sveučilište Franje Josipa I. u nadogradjenoj kr. gimnaziji na trgu sv. Katarine. Na pobudu nadbiskupa i kardinala Josipa Mihalovića odlučeno bi god. 1878., da se popravi i obnovi prvostolna crkva sv. Stjepana, a posao taj povjeren je bečkomu arhitektu i gradjevnomu nadsavjetniku Fridriku Schmidtu, koji bijaše pred dvije godine (1876.) preuzeo restauraciju župne crkve sv. Marka. Po Schmidtovim nacrtima gradila se je od kolovoza 1877. još i palača Jugoslavenske aka-

demije, koju bijaše zasnovao i obilatim novčanim prilozima opskrbio veliki hrvatski biskup i mecena Josip Juraj Strossmayer, da se u nju smjesti i akademija i krasna galerija slika, koju je on darovao hrvatskomu narodu.

Sred toga živog nastojanja, da se podigne i poljepša glavni grad Hrvatske, zadesila je Zagreb grozna nesreća. Žestoki potres od 9. studenoga 1880. (7 sati 33 minute i 53 sekunde u jutro) nije doduše pretvorio grad u ruševinu, kako se je u prvi mah činilo, ali ga je nemilo oštetio. Najviše su stradale baš monumentalne zgrade, kojima se je grad dosad ponosio.

Nesrećni je potres urodio medjutim i dobrim, jer je sada sve pregnulo, da grad opet podigne i preporodi. I tako se je Zagreb nakon potresa sve više pretvarao u moderni grad. Već 20. listopada 1882. dovršena bi obnova župne crkve sv. Marka, a god. 1895. restauracija stolne crkve sv. Stjepana sa njezina dva (105 m. visoka) zvonika. Uza to su se podizale svedjer nove javne i privatne zgrade: god. 1884. evangelička crkva sa školom, god. 1892. državni kolodvor, god. 1895. novo kazalište i donjogradska gimnazija. God. 1902. dogradjena je crkva i rezidencija otaca Isusovaca, god. 1903. palača trgovačko-obrtničke komore i muzeja, a god. 1911. nova gradska plinara. Sada se dogradjuje nova sveučilišna knjižnica na trgu bana Ivana Mažuranića, i nova župna crkva sv. Blaža na Prilazu Gjure Deželića. Prva se gradi po osnovi arhitekta R. Lubinskoga, a druga po nacrtima Viktora Kovačića.

Njegovo Veličanstvo, car i kralj Franjo Josip I., pohodilo je Zagreb za svoga vladanja tri puta, naime g. 1852., 1869. i 1895. I pokojni nasljednik prijestolja, kraljević Rudolf, počastio je Zagreb svojim pohodom 10. lipnja 1888., pa je u toj prigodi u sveučilištu na pozdrav rektora Tadije Smičiklasa zanosnim riječima poticao hrvatsku mladež, „da svoj lijepi stoljeća stari kulturni jezik s bogatom njegovom književnošću“ goji i dalje usavršuje.

* * *

U nekoliko zbijenih crtica prikazana je sadašnjost i prošlost grada Zagreba. A njegova budućnost? Do Zagrepčana poglavito stoji, kakva će biti budućnost njihova zavičaja, da li će naime ostati predstražom slavenskoga istoka prema germanskomu zapadu, ili će postati predstraža germanskoga zapada protiv slavenskoga istoka?

Maleni narodi, ako hoće da se održe, moraju se odlikovati vanrednim vrlinama. A Zagrepčani, ponositi stanovnici metropole malenoga naroda hrvatskoga, moraju pregnuti svom snagom, da u rodjenom gradu stvore živo i nepresušno vrelo prekaljenoga, nada sve plemenitoga i beskrajno požrtvovnoga Hrvatstva.

Pričaju, da je staro zagrebačko vrelo Manduševec imalo nekad toliko čarobnu silu, da se nitko, koji bi se napio njegove vode, nije mogao rastati sa Zagrebom. Dáo Bog, da i duševno vrelo zagrebačkoga Hrvatstva bude čudotvorno, pa da se svi, koji mu se jednom prikuče, pa bili i najljući dušmani naši, nikad više ne bi mogli otresti ni Zagreba, ni Hrvatstva, ni Slavenstva.

U Zagrebu na dan sv. Blaža 1913.

TUMAČ
STARIM SLIKAMA GRADA ZAGREBA.

Nacrt grada Zagreba god. 1517.—1529. To je najstarija dosad poznata slika (nacrt) grada Zagreba. Sačuvana je u jednom rukopisu, koji je sahranjen u carskoj dvorskoj knjižnici u Beču pod brojem 8609., te ima napis: „Mappae geographicae regni Hungariae . . . adiectis ichnographiis." Taj rukopis ima 85 strana, a sadržaje poglavita utvrdjena mjesta kršćanske Ugarske, Hrvatske i Slavonije u XVI. stoljeću. U istoj knjižnici nalazi se još jedan rukopis sličnoga sadržaja pod brojem 8607; ima samo 40 strana, a napis mu je: „Quadraginta ichnographiae et delineationes propugnaculorum Graecii, Labaci et illorum in Hungaria, Croatia et Dalmatia contra Turcas." I u tom rukopisu nalazimo nacrt grada Zagreba, jamačno prerisan iz prvog rukopisa. No ni onaj nacrt u prvom rukopisu nije izvornik, nego tek snimak s nekoga originala, kojemu se zameo trag, a po kojemu je takodjer izradjen nacrt grada Zagreba, što no se čuva u Dresdenu. Fotografsku kopiju potonjega darovao je god. 1902. njemački profesor povijesti umjetnosti Kornelije Gurlitt općini grada Zagreba, koja ga je dala smjestiti u gradski muzej.

Najstariji dosad poznati nacrt grada Zagreba potječe iz god. 1517.–1529., a svrha mu je, da se prikaže Zagreb kao u t v r d j e n o m j e s t o. Stoga se ističu poglavito zidine i drvene ograde, vrata i prolazi kroz njih, onda kule do zidina, i napokon crkve sa zvonicima unutar varoških zidova. Obične kuće za stanovanje nijesu istaknute; jednako nijesu narisana ni predgradja ni ostala naselja izvan varoških zidina.

Da ogledamo nacrt bliže. Najprije udara u oči potok Medvešćak ili Cirkvenica, koji je tada rastavljao kraljevsku slobodnu varoš na brdu Gradcu (današnji Gornji grad s Jelačićevim trgom i Ilicom) od varoši na Kaptolu. Medvešćaku na zapadu vidi se kraljevska slobodna varoš na brdu Gradcu, kako je opasana zidinama u obliku trougla. Zapadni zid (uz današnju Visoku i Demetrovu ulicu) niže se od jedne osobito istaknute kule (danas Pongračeva palača) sve do Popovog tornja

na sjeveru, istočni zid stere se od Popovog tornja više današnje Duge ulice sve do istočnog ugla sadanje Strossmajerove promenade; južni zid napokon pruža se uz pročelje kuće, koje su se poredjale od istočnoga do zapadnoga ugla današnjeg Strossmarovog (ili južnog) šetališta. Sva tri zida jesu od kamena, jedino komad zapadnoga zida počevši od Popovog tornja do prve bliže kule kao da je drvena ograda (palisade). Kule opet, kojima su ti zidovi zaštićeni, nedvojbeno su sve zidanice, a ima ih četverokutnih i oblih. Najviše kule jesu današnja Pongračeva palača i vatrobrani toranj na Strossmajerovoj promenadi; od oblih (okruglih) kula stoji jedna izmedju današnje Buratičine kuće i gimnazije, a druga izmedju Kamenih vrata i Popovog tornja, po prilici ondje, gdje je sada stan zbornog zapovjednika (u Opatičkoj ulici). Vide se i vrata, koja vode iz varoši: Mesnička vrata, od kojih se uspinje jedan zid do Pongračeve palače, a drugi zid na Grič do kule, koja je sada kuća porodice Daubach; Nova vrata kod Popovog tornja vode na današnji Kipni trg; vrata Surove dverce kod istočne oble kule vode k potoku Medvešćaku i samostanu Franjevaca na Kaptolu; Kamena vrata, koja stoje još i danas; i napokon Mala poljska vratašca (Dverce), koja su u sredini južnoga zida, te se kroz njih silazi u ravnicu (podgradje Ilicu).

U prostoriji unutar zidina vidimo sedam tamnih ploha razna oblika; te plohe označuju skupine (insulae) kućâ. Svijetle pruge medju tamnim plohama označuju opet glavne trgove i ulice u varoši. Trg u sredini varoši je Markov trg s crkvom sv. Marka; ovoj crkvi na jugoistoku je stara crkva sv. Katarine, koja se je u XVI. stoljeću rabila za spremište oružja i baruta. Ne zna se, što je ona treća, mala crkvica na jugozapadnoj strani: da li je zapuštena crkva nekih opatica ili koja varoška kapelica.

Na istočnoj strani Medvešćaka stere se varoš na Kaptolu. U njoj se ističu stolna crkva sv. Stjepana s biskupskim dvorima, onda viječnica prvostolnoga kaptola, zatim crkva Franjevaca sa samostanom, i napokon crkva sv. Marije. Osobito je utvrdjena stolna crkva, koja je opasana kamenim zidovima i jakim kulama. Biskupski dvori posve su neznatni, te su nalik više na četverokutnu kulu, nego na prave dvore. Slabije su utvrde naoko kaptolske varoši. Pretežno su drvene ograde (siepe), jedino kule i zgrade s vratima bit će zidanice. Od vratâ se vide: sjeverna vrata, koja vode u Novu ves; i južna (Bakačeva), koja vode na današnji Jelačićev trg. Na istočnoj strani zaštićena je kaptolska varoš još i jarkom (ribnjakom).

Pogled na Zagreb oko god. 1639. Ova je slika sačuvana u jednoj zbirci nacrta (42), koja je nekad bila vlasništvo kneza Rajmunda Montecucculija, a sada se čuva u c. kr.

ratnom arkivu u Beču. Zbirci je naslov: Vierzigzwey saubere Abrisse verschiedener Gränzfestungen, Schlössern und Städte in Hungarn, ungefähr von den Jahren 1660 – 1664. – "

Slika prikazuje Zagreb s jugoistočne strane. Od kraljevske slobodne varoši na brdu Gradcu vidi se sav južni i čitav istočni zid sa svima kulama i vratima (zapadni zid i Mesnička vrata ne vide se nimalo). S južnoga zida spuštaju se nizbrdice puteljci u podgradje Ilicu, gdje se ističe crkva sv. Margarete sa svojim zvonikom. Jedan puteljak je današnja Bregovita ulica. Najviši toranj u varoši je zvonik crkve sv. Marka; njemu na lijevo je toranj samostana Isusovaca, koji su se god. 1606. u varoš doselili; a samostanu na lijevo ističe se obnovljena crkva sv. Katarine (sa zvonikom), koju su Isusovci god. 1622. dogradili. Najzapadniji zvonik je toranj crkve otaca Kapucina, koji su god. 1618. u Zagreb došli i svoj samostan sagradili. U zaledju varoši vidi se podno Zagrebačke gore Medvedgrad, kojega bijaše potres od god. 1590. tako rasklimao, da se je gospodar njegov Stjepan Gregorijanec morao preseliti u Šestine.

U varoši na Kaptolu opažaju se neke promjene prema nacrtu od god. 1517. – 1529., osobito kod stolne crkve sv. Stjepana. Najprije udara u oči krnji toranj crkveni, ili točnije, nedogradjeni toranj crkveni Stari naime toranj razvaljen bi još god. 1529. za podsade biskupskoga dvora po četama kralja Ferdinanda I., a novi toranj počeo se graditi tek god. 1633., pa nije bio u ovo vrijeme još gotov. Opaža se nadalje, da su se biskupski dvori znatno proširili, te da je ispunjena prostorija izmedju jugozapadne kule (Nebojan-kula) i staroga maloga dvora. Napokon je u istočnom zidu ograde medju dvije starije okrugle kule ugradjena nova četverouglasta kula s vratima, kojima se i danas iz dvora ulazi u nadbiskupski vrt.

Slika Zagreba god. 1689. Ovu je zanimljivu, a donekle i čudnu sliku priopćio kranjski povjesničar J. W. Valvasor u svome djelu „Die Ehre des Herzogthums Krain, Laybach 1689."

Valvasorova slika sastavljena je za pravo od dviju slika: gornja prikazuje slobodnu kraljevsku varoš na brdu Gradcu; a druga, dolnja, varoš na Kaptolu. Dok se u prirodi Kaptol prostire istočno od Gradca, udešeno je na skupnoj slici tako, kao da Kaptol stoji južno i na podanku Gradca, po prilici ondje, gdje je u istinu podgradje Ilica, kojega na ovoj slici u opće nema. Risač je čitav Kaptol premjestio s istoka na jug jamačno zato, da mu slika ne bude preduga, a ipak da u što većem mjerilu prikaže poglavite zgrade u Zagrebu.

Gornja slika prikazuje južnu i istočnu stranu slobodne kraljevske varoši, ali dosta skraćeno tako, da se ističu samo one zgrade, koje nadvisuju varoške zidine. Na južnoj strani vidi se jugozapadna četverouglasta kula, onda samostan Kapucina s crkvom, zatim zgrada Malih poljskih vrata (Dverce) s četverokutnom kulom, nadalje okrugla kula, i napokon jugoistočna kula. Istočna strana još je jače skraćena: tu se vidi prošireni samostan Isusovaca s crkvom i zvonikom sv. Katarine, onda zgrada Kamenih vrata, iz kojih vodi puteljak nizbrdice; sva ostala fronta od Kamenih vrata do Popovog tornja stegnuta je tako, da se vidi samo nedavno (god. 1650.) sagradjeni samostan opatica sv. Klare s crkvom sv. Trojstva (dovršenom tek god. 1669.). Zvonika crkve sv. Marka nema na slici, jer je on za požara god. 1645. i 1674. jako stradao, te je u ovo doba bio još u razvalinama.

Dolnja slika prikazuje poglavito stolnu crkvu sv. Stjepana sa zvonikom, koji bi god. 1643. dogradjen i god. 1683. olovnim pokrovcem snabdjeven. I biskupski dvori prošireni su prema istoku, ali još nijesu doprli do jugoistočne kule. Istočna ograda naokolo crkve stoji kao i pred pedeset godina.

Zagreb u trećem deceniju XVIII. stoljeća. Ova slika nalazi se u carskoj dvorskoj knjižnici u Beču u rukopisu, koji ima broj 8655., a naslov mu je: „Weiss, Relatio germanica de statu limitum contra Turcas in Croatia cum mappa... adiectis simul delineationibus et prospectibus propugnaculorum et arcium 1729."

O toj slici piše prof. Gjuro Szabó ovako: „Vidi se, da je akvarel Zagreba, koji se u toj zbirci Weissovoj nalazi, naslikao bolji umjetnik, koji je svoj posao na licu mjesta morao obaviti, i to nekako prije god. 1729. Tako bi taj prikaz bio jedno za četrdeset godina mladji od Valvasorova nacrta, a kad ga potanje ogledamo, zapazit ćemo, da se je Zagreb u tom razdoblju veoma malo promijenio, tako da ovdje susrećemo sve objekte, koje smo i na starijim nacrtima već vidjeli. Dok je kod Valvasorova nacrta sve perspektivno loše, dijelom nemoguće narisano, ovdje je perspektiva dobra, djetinjastog skraćivanja cijelih dijelova grada ne dopušta sebi risač nigdje, pa je istočna strana Gornjeg grada ovdje vrlo točno prikazana. Južnu stranu (Gornjeg grada) i ne treba tumačiti. Na (jugo)zapadu stoji mali četverouglasti toranj, dok je njegov drug na (jugo)istoku iščeznuo, da učini mjesto nekakvoj staji. Još se pomalja kapucinska crkva. Dverce (mala poljska vrata s kulom) je netaknuto, crkva sv. Katarine ispravno narisana, isusovački samostan je gotovo onakav, kako ga danas vidimo. Toranj je crkve sv. Marka istom (1725.) sagradjen i niskom piramidom pokriven, kula se kod kamen(it ih vrata ističe izmedju drugih zgrada. Na sjeveroistočnom

je kraju vrlo dobro urisana crkva Klarisa sa samostanom, a od Popovog tornja vidi se krov. U zaledju vidi se u gori podor Medvedgrada".

„Čuli smo, da je već za vrijeme Valvasorovo stolna crkva bila dovršena... Na ovom je akvarelu crkva veoma točno prikazana. Dok je sebi Valvasor n. pr. prištedio risanje otpornjaka, Weissov je risač svaki na svom mjestu označio... Biskupov je grad ostao onakov, kako ga je Valvasor narisao, tek se čini, da je od okrugle jugoistočne kule prema četverouglastoj nastala neka gradjevina".

„Nekolike su tek kuće nastale uz Kamen(it)a vrata, gdje će kasnije prema Donjem gradu postati Duga ulica".

Gornji grad Zagreb god. 1792. U muzeju grada Zagreba čuva se izvorni akvarel Ljudevita Bužana od god. 1792., koji prikazuje južnu stranu slobodne varoši Gradca ili današnjega gornjega grada Zagreba. Slika je zanimljiva po tome, što se na njoj vide detalji nekadanjih Mesničkih vrata i njihovog okoliša. Tik do Mesničkih vrata stoji nova Kapelica sv. Ivana Nepomuka, koja se spominje prvi put god. 1747., a podigao ju je varoški sudac Kristofor Baptista. Kula na sjeverozapadu Mesničkih vrata ne pripada više varoškoj općini, jer ju je ona nedavno prodala, pa ju je njezin novi vlastnik, senator Mihajlo Blažeković, pretvorio u privatnu kuću, a podjedno ju je barokizirao i bojama išarao tako, da je svakomu u oči udarala. Kraj te nekadnije kule uzdiže se u jednakom slogu sagradjena ogromna kućerina, koja promijenjena i sad stoji u Visokoj ulici pod brojem 15. Iza kapele sv. Ivana Nepomucena vidi se zid neke kuće s četiri prozora; ta kuća postoji i sad uza stube, kojima se uspinje u Kapucinsku ulicu.

Zagreb god. 1822. Ova je slika snimljena s velike zemljopisne karte Zagrebačke biskupije (Mappa dioecesis Zagrabiensis), koju je nacrtao Josip Szemán, nekad zemljomjer zagrebačke biskupije. Kartu od devet listova izdao je o svom trošku biskup Maksimilijan Verhovac.

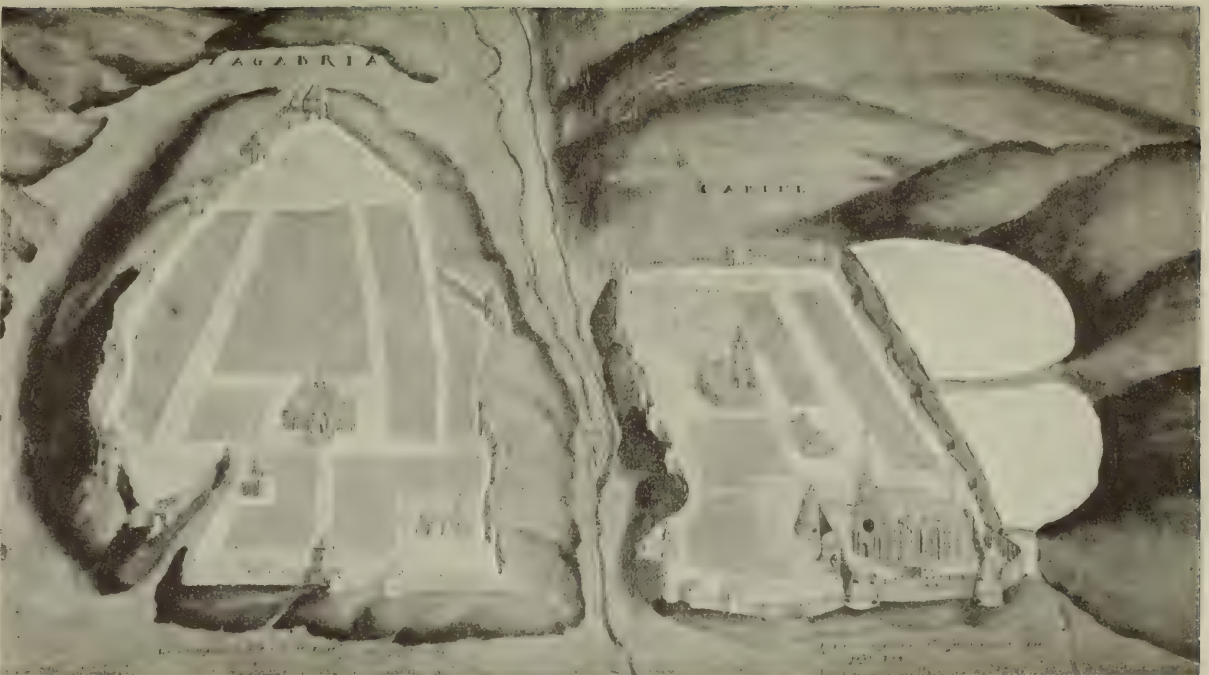
Slika je zanimljiva po tom, što se na njoj vide ne samo varoši na brdu Gradcu (Gornji grad) i na Kaptolu, nego i njihova podgradja, od kojih se je razvio današnji Dolnji grad. Tako se vidi Ilica počevši od Mesničke i Frankopanske ulice, onda Jelačićev trg (Harmica, Manduševec) s Dugom i Gajevom ulicom, napokon i Vlaška ulica sve do župne crkve sv. Petra. Na južnoj strani Gornjega grada nestalo je Malih poljskih vrata ili Dveraca, kao i jaraka i nepravilnih puteljaka; a mjesto

svega toga vidi se pravilno uredjena Južna promenada (Strossmajerovo šetalište). Na istočnom kraju Ilice koči se velika zgrada bolnice milosrdne braće; u Vlaškoj ulici razabire se Orfanotrofij (biskupsko sirotište) i lijepo uredjeni biskupski vrt.

Zagreb oko god. 1830. Ova je slika snimljena s nekog „majstorskog lista" (Meisterbrief), kakove su cehovske družine izdavale kalfama, kad bi učinili majstorluk, pa tako postali sposobni, da samostalno obavljaju neki zanat. Sačuvalo se nekoliko „majstorskih listova", na kojima je narisan grad Zagreb. Ova slika izradjena je vrlo pomno, samo su trgovi i ulice preširoko nacrtane. U glavnom se slika podudara sa slikom na karti Szemanovoj.

Potanje opisao je stare slike grada Zagreba prof. Gjuro Szabó u svojoj radnji: „Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća," koja je štampana u časopisu „Savremenik", tečaj IX. od god. 1914. str. 159. — 163., 214. — 218., i 259. — 266. —

SLIKE
STAROGA ZAGREBA.

NACRT GRADA ZAGREBA GOD. 1517.–1529.

POGLED NA ZAGREB OKO GOD. 1639.

SLIKA ZAGREBA GOD. 1689.

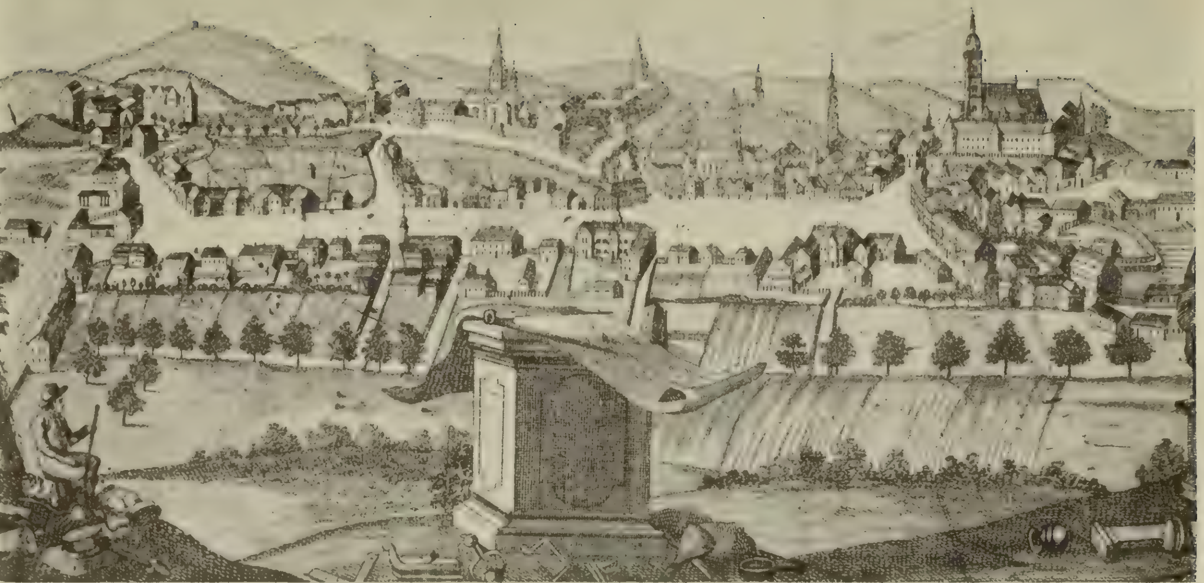
ZAGREB U TREĆEM DECENIJU XVIII. STOLJEĆA

GORNJI GRAD ZAGREB GOD. 1792.

ZAGREB GOD. 1822.

ZAGREB OKO GOD. 1830.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 28 08 05 021 0